

ГЕРГАНА МАНЧЕВА МАНЕВА

**СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКО КОНСУЛТИРАНЕ
ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА АГРЕСИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ
ПРИ УЧЕНИЦИ В ГИМНАЗИАЛЕН ЕТАП
НА ОБРАЗОВАНИЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на
образователна и научна степен „*Доктор*“

Област на висше образование:
1. *Педагогически науки*
професионално направление: 1.2. *Педагогика*
докторска програма: *Теория на възпитанието и дидактика (Социална педагогика)*

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ПРОФ. Д-Р НЕЛИ БОЯДЖИЕВА

Дисертационният труд „Социално-педагогическо консултиране за превенция на агресивното поведение при ученици в гимназиален етап на образование“ е обсъден и насочен за защита на заседание на катедра „Педагогика и управление на образованието“ към Педагогическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“, проведено на 25.02.2019 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на открито заседание на Научно жури, което ще се проведе на _____ г. от _____ часа в Заседателната зала на Новата сграда на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Научно жури:

-
-
-
-
-

Дисертационният труд се състои от 234 страници, от които 202 страници основен текст, 7 страници библиография (включваща общо 133 източника, в това число 105 на кирилица и 28 на латиница), 15 страници приложения.

Структурата на дисертацията включва: въведение, пет глави, изводи и препоръки, заключение, приноси на дисертационния труд и десет приложения. В рамките на изложението са включени 70 фигури и 26 таблици.

Материалите по защитата са на разположение в библиотеката на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Издавам най-искрени благодарности на проф. д-р Нели Бояджиева за това, че като мой научен ръководител ме въведе в проблематиката на съвременната социална педагогика, както и за ценните съвети и напътствия при разработването и оформянето на настоящата дисертация.

Благодаря на проф. д-р Пламен Радев за идеите, подкрепата и ценните съвети.

Признателна съм на проф. д-р Галин Цоков за насърчаването и съдействието в процеса на работа.

Издавам най-искрени благодарности на проф. д-р Румяна Танкова за вдъхновението и вярата ѝ във възможностите ми.

Благодаря и на всички колеги от катедра „Педагогика и управление на образованието“ на Педагогическия факултет при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ за ползотворната творческа среда.

Признателна съм на специалистите, дали препоръки при предварителното обсъждане на дисертационния труд и допринесли за неговото подобрене.

Автор:

ГЕРГАНА МАНЧЕВА МАНЕВА

Заглавие:

Социално-педагогическо консултиране за превенция на агресивното поведение при ученици от гимназиален етап на образование

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият дисертационен труд е посветен на проучване на социално-педагогическото консултиране и прилагането му в училищната среда. Мотивацията за избора на темата е породена от актуалността и важността на проблематиката. В модерното общество училището се разглежда като една от основните институции, отговорни за обучението, възпитанието и цялостното развитие на децата. Голяма част от ежедневието си подрастващите прекарват в училище и затова средата, която ги заобикаля там, всички специалисти, които работят с тях и интервенциите, които се извършват са от първостепенно значение.

Актуалността на проблема, свързан с агресията в училище и все по-честото приемане на предизвикателното поведение за нормален модел за комуникация, е все по-забележителна. Обосновката за избора на тема на този дисертационен труд е възможността за успешна превенция на агресивността в училище и решаване на проблемите при възпитанието на учениците.

В социалната реалност днес, училището се е нагърбило с важната задача да компенсира интелектуалната и емоционална презадоволеност на подрастващите, да провежда активна превенция срещу агресивността, предизвикателното и аморално поведение. Училището с всички свои ресурси се опитва да възпитава у своите ученици гражданско съзнание, общочовешки добродетели и хуманни ценности.

Новите образователни цели предявяват към училищните институции изискването за комплексен подход в процеса на образование и възпитание, съчетаващ, от една страна, усвояването на знания и умения, и от друга – изграждането на навици, ценности и нагласи за пълноценно социално функциониране на личността, съобразно обществените очаквания към нея. Професионалната дейност, обхващаща тези два важни компонента от образователния процес, се дефинира като социално-педагогическа работа в училище [4].

Социалната педагогика и социално-педагогическата работа в училището са сравнително нови, „модерни“ области за научни открития. Все още изследователските полета пред тях за необятни и не до там познати. Прецизират се целите, обекта и предмета на тези науки. Социалната педагогика в своята същност обхваща богат набор от проблеми, изследва теоретично и търси практическо решение на мултидисциплинарни въпроси, намирането на чиито отговори е в компетенциите на различни специалисти. Именно поради разнообразните обекти, с които се занимава социалната педагогика – социална политика, човешки права и развитие, проблеми, засягащи както отделната личност, така и цялото общество, ефикасността и ефективността на социалната работа се влияе от екипната работа на множество специалисти – педагози, социални педагози, психолози, социални работници, медиатори и т.н.

Може да се обобщи, че социално-педагогическото консултиране се определя с дейности като социално възпитание, обучение, подкрепа за социална реализация. Тези характеристики на социално-педагогическото консултиране водят до заключението, че то се вписва в параметрите на изследване от социалната педагогика.

Цел на дисертационното изследване е: проучване, представяне, систематизиране, обобщаване и анализиране на някои особености и възможности на социално-педагогическото консултиране в училището.

Обект на дисертационното изследване е социално-педагогическата работа в училище като част от възпитателната работа в образователната среда, нейните основни функции и характеристики.

Предмет на дисертацията е социално-педагогическото консултиране в училище и неговата водеща роля във възпитателния процес във връзка с емоционално-поведенческите проблеми (агресивните тенденции).

За да се постигне конкретната цел, се поставят следните **задачи** на дисертационното изследване:

1. Проучване на същността на консултирането и съветването в теорията и моделите на социално-педагогическото консултиране в училище;
2. Преглед и анализ на проблема за социално-педагогическото консултиране в България и области на приложение;
3. Проучване на потребностите от консултиране на учениците в училище за открояване на проблемите, свързани с агресията;
4. Изготвяне на опитна програма за работа с ученици чрез методите на социално-педагогическото консултиране за превенция на агресивните тенденции и прояви;
5. Аprobация на вариант на социално-педагогическата работа в училище;
6. Критичен анализ на резултатите от емпиричното изследване;
7. Изводи и препоръки от емпиричното изследване.

За да се изпълнят поставените задачи, се използват следните **методи** на дисертационното изследване:

- Теоретичен анализ на литературни източници по проблема;
- Вторичен/мета анализ на резултати от други изследвания;
- Методи на конкретно опитно проучване – наблюдение, анкетиране, фокус-групи, групова опитна работа;
- Опитна работа;
- Експертни оценки;
- Методи на систематизация и обобщаване.

Социално-педагогическото консултиране е основна дейност на социално-педагогическата работа в училището. От тук се поражда необходимостта от нови изследвания в областта на социално-педагогическото консултиране, които да повишат неговата ефективност и ефикасност. Социално-педагогическото консултиране е основен метод за превенция и справяне с агресивните нагласи и прояви в поведението на учениците.

На базата на тази теза се предполагат и основните **хипотези** на дисертационното изследването:

Нулева хипотеза (H_0): *Предполага се, че социално-педагогическо консултиране на ученици няма да промени нивата на агресия сред учениците и няма да доведе до промяна в предизвикателното поведение и нагласите спрямо него.*

Алтернативна хипотеза (H_1): *Предполага се, че социално-педагогическо консултиране на ученици ще понижи нивата на агресия сред учениците и ще доведе до промяна в предизвикателното поведение и нагласите спрямо него.*

В практиката социално-педагогическото консултиране отдавна е неразделна част от училищното битие и неговата първостепенна важност е доказана. От друга страна, това все още е нова и слабо изследвана научна област. Проблемите в социално-педагогическото консултиране са обект на проучване от социалната педагогика, а съвременната социална ситуация ги откроява като актуални въпроси в полето на педагогическите науки.

ПЪРВА ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ПРОБЛЕМА ЗА КОНСУЛТИРАНЕТО В СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАТА РАБОТА

Първа глава съдържа шест параграфа. В нея са разгледани същността и особеностите на консултирането в помагачия процес. Представени са разнообразни подходи, различаващи се главно по теорията, върху която се простират, и областта на консултиране, за която се отнасят.

Понятието консултиране се разглежда като стратегия, като технология и като метод на професионалната помощ [10]. Предложено е определението на термина от Р. Нелсън-Джоунс [9] като консултирането се използва в няколко случая: като особен вид отношения на помагане; като набор от възможни въздействия; като психологически процес.

Прегледа на публикации по темата за консултиране у нас показва, че много автори обръщат засилено внимание към историческа ретроспекция и обзор на основните видове психолого-педагогическо консултиране. Отбелязани са основополагащи доклади по проблематиката на тема преглед на най-разпространените направления и школи.

Разгледано е консултирането като част от социално-педагогическата теория и социалната работа. Засегнати са публикации по темата на Н. Петрова, С. Нунев и Н. Бояджиева. Процесът на консултация е разгледан от гледната точка на Л. Шулман и Б. Шапиро.

В точка **1.1. Цели на консултирането** са представени целите на консултирането от перспективата на някои от най-разпространените школи. Засегнати са психоаналитичното направление, индивидуалната психология, бихейвиористично-певеденческата школа, когнитивно-поведенческото консултиране, клиент-центричната терапия, екзистенциалното консултиране и рационално-емоционалната терапия. Като крайната цел на консултирането е изведена възможността да се научи клиентът сам да си оказва помощ и по този начин да стане свой собствен консултант ([8], [11]).

В точка **1.2. Структура и елементи на консултирането** са представени шест стъпки на процеса, предложени от Н. Бояджиева [2]: 1. Подготовка; 2. Начало, изследване на проблема и сключване на договор; 3. Събиране на информация, определяне на проблема и поставяне на цел; 4. Търсене на решения и избор на необходимите въздействия; 5. Оценка; 6. Завършване. В тази точка се дефинира дейността на педагогическия съветник [3] и неговите отговорности по време на консултиращия процес. Разгледани са някои от най-често срещаните проблемни ситуации и лесно допускани грешки при консултирането в образователна среда. Освен основната роля на педагогическия съветник, е представен и директорът като част от процеса. Той не е свързан пряко с дейността на социално-педагогическо консултиране, но е отговорен за акуратното, повременно и законно нейно извършване. Става ясно, че въпреки че нямат непосредствена роля в социално-педагогическото консултиране в училище, директорът, наред с всички учители и възпитатели също са част от субектите в този процес, давайки своя принос към личностното развитие на ученика. Ефективността и резултатността на социално-педагогическото консултиране зависи от активното участие и на много други субекти, външни за учебните заведения, част от които са разгледани в дисертационния труд.

Точка **1.3. Принципи и етапи в консултирането** представя основната максима в похватата, а именно, че консултацията трябва да е редица дейности, които да представляват цялостен процес, търсейки решение на проблема, следвайки специфичните етапи на работа. Разгледани са основните принципи на работа при консултирането с цел по-лесно достигане до крайните резултати. Систематизирани са основните етапи на консултиращия процес: разкриване на нуждата от провеждане на консултация; активно участие от страна на клиента в процеса; оценка и формулиране на проблема; сключване на договор; определяне на целите на консултирането (съвместно от консултанта и клиента); определяне на стратегии за постигане на целите; осъществяване на установените действия; оценка на постигнатите резултати и отчет. Представена е подробно описана етапна структура на процеса на консултиране [1]. Консултирането преминава през общопризнати и утвърдени етапи, без това да означава, че консултативната работа е шаблонна процедура. Общоприетите подходи, според авторите, се състоят в шест стъпки на процеса: подготовка; начало, изследване на проблема и сключване на договор; събиране на информация, определяне на проблема и поставяне на цел; търсене на решение и избор на необходимите въздействия; оценка и обратна връзка; завършване.

В точка **1.4. Теоретични подходи в консултирането** са представени някои от най-разпространените такива. Разгледан е моделът на Еган, който се разгръща в рамките на интеграционния подход към консултирането и се определя като транстеоретичен конструкт и дефинира консултирането като действие по управление на проблема. Предложена е и рационално-емоционална поведенческа терапия на А. Елис, която е насочена към възприемане на по-рационални възгледи чрез консултиране и моделиране на подходящи за това мисли. Отбелязано е

Социално-познавателното консултиране на А. Бандура, където от критично значение са саморегулаторните процеси, които могат да се моделират успешно чрез консултиране.

Следващата точка **1.5. Видове консултиране** представя избрания принцип на диференциация на консултирането спрямо принадлежността му към отделни научни полета: психологическото консултиране, педагогическото консултиране и социално-педагогическото консултиране.

Дейността на психологическото консултиране, представена в точка 1.5.1. *Психологическо консултиране*, се характеризира с комуникация между специалиста и нуждаещия се от помощ. Същността на този вид консултиране се състои в специалното организиране на процеса на общуване между участващите. Той се ориентира към актуализация на личните резерви и способности за търсене на изход на проблема. При психологическото консултиране става дума за вземане на решения и постигане на поставени цели, а не толкова промени в същността и поведението на личността. Посочени са някои от най-известните подходи в психологическото консултиране.

Педагогическото консултиране, разгледано в точка 1.5.2. *Педагогическо консултиране*, цели намирането на механизмите на поведение, които са първопричина за проблемни ситуации при взаимоотношенията. То помага на клиента да намери нови гледни точки и перспективи на случващото се, да осмисли позитивно негативната интерпретация на ситуацията. Педагогическото консултиране се използва за личностно развитие, за обогатяване на стратегиите за справяне с проблеми.

Социално-педагогическото консултиране, представено в точка 1.5.3. *Социално-педагогическо консултиране*, се прилага като инструмент за интервенция при различни случаи и методи на социалната работа – работа с отделен случай, работа с групи, работа с общности. В тези случаи и нужди социалният работник изпълнява ролята на консултант. Разгледани са подходите и принципите на работа от различните школи, като се очертава основната цел на социално-педагогическото консултиране, а именно: промяна в начина на мислене, повишаване способностите за учене, подобряване уменията за вземане на решения.

В точка **1.6. Качества и умения на ефективния консултант и съветник** са обобщени необходимите личностни качества и професионални умения и навици за компетентно изпълнение на длъжността на консултант и съветник.

ВТОРА ГЛАВА. ОСНОВНИ МЕТОДИ ЗА КОНСУЛТИРАНЕ

Втора глава от дисертационния труд е изградена от четири параграфа. В нея се разглежда богатият избор на методи за прилагане на тази социално-педагогическа интервенция, предопределен както от широкия спектър на потенциални потребности на клиентите, така и от личните предпочитания и професионални компетентности на консултантите. Представени са някои от най-основните и често използвани общи методи за консултиране.

В точка **2.1. Интервюто като основа на консултирането** е представен основният подход за събиране на информация. Интервюто е разгледано като диалогична форма на комуникация – задаване на въпроси и получаване на отговори. Обобщено това е метод на целенасочена, търсена и желана обмяна на информация между консултант и консултиран. Предложени са различни дефиниции на Е. Ченгелова и М. Тодорова. В тази точка са представени няколко различни принципа на диференциране видовете интервю: според типа въпроси, според участниците в него, според формата му, в контекста на социалните науки и други. Представен е в най-общ план процесът на интервюиране в неговите шест последователни фази: подготовка, въвеждане в интервюто, отваряне на интервюто, същинска фаза, затваряне на интервюто и приключване на интервюто. Отбелязани са някои от най-разпространените и допускани грешки при водене на интервю.

В точка **2.2. Анкетиране** е разгледано основното методическо средство за получаване на първична информация. Анкетирането е метод, основан на непряко взаимодействие на изследователя с изследваното лице, което е източник на информация. Информацията се обективизира чрез писмено съждение на изследваните субекти под формата на въпроси и отговори, наречено анкета. Анкетата представлява структурно организирана система от въпроси, непосредствено свързани с целта на изследването, които се дават за мнение, отношение и оценка. Представени са общите правила и принципи за изготвяне на инструмент за анкетиране. Предложени за различни принципи на диференциране на анкетирането: според видовете въпроси, според броя респонденти, според вида на контакт с респондентите и т.н.

Структурната единица на анкетата е въпросът. Въпросът е изказване, чрез което се получава информация, позволяваща да се характеризират признаците на интересуващото ни явление. Разгледани за различните видове въпроси: според съдържанието си, според функциите си, според формата си, според насоката си. Таблично е представена общия структурен модел на анкетата.

Точка **2.3. Беседа** разглежда метода, основан на непосредствено взаимодействие на изследователя с респондента. Беседата се характеризира с получаване на информация на основата на вербална комуникация. Представлява свободен диалог между изследователя и респондента по определена тема. Наред с дефиницията на метода са предложени основни принципи и благоприятни условия, гарантиращи ефективността на резултатите. Разгледани са публикации по темата на И. В. Пантюк, Е. С. Рапацевич и Г. Х. Валеев. Предложена е класификация на видовете беседа: според броя на участващите, според структурата на въпросите, според формата на организиране. Обобщени са основните етапи на работа в три етапа: подготвителен етап, работна част на беседата и анализ на установените резултати и оценка на проведеното изследване.

В точка **2.4. Групова работа и групово консултиране** да се дефинира практическият метод, който помага на личностите да подобрят своето социално функциониране и чрез целенасочени действия да подпомогне за по-ефективното справяне с индивидуалните и груповите проблеми [5]. Социалната работа в група, а в частност и груповото социално-педагогическо консултиране, се определя като обучаваща дейност за придобиване на социално необходими навици и умения или тяхното развиване и задълбочаване. В групата се обсъждат проблеми, поощрява се взаимопомощта, осъществява се съдействие в решението на индивидуалните проблеми. В рамките на груповата работа се очертават модели за позитивно социално поведение и за стабилизиране на емоционалните преживявания.

Представени са основните дейности, в рамките на процеса на груповото консултиране, според Х. Коларова-Василева: развитие на отделните членове, развитие на цялата група, взаимопомощ, автономност и др. Целите и задачите в груповата работа се определят в зависимост от потребностите на самата група и конкретната необходимост от консултация. Предложена е възможна класификация на видовете групи в груповата работа: свободни, образователни, терапевтични и целенасочени социални групи. Друга възможна класификация на груповата работа е дефинирана по различни признаци: според състава на членовете, според гъвкавостта на групата, според формата на възникване, според целеполагането, според продължителността на работа. Таблично е визуализирано дефинирането на груповата работа според Папел и Ротман.

Предложен е обобщен модел на етапите по време на работа в група: стадий на ориентация, стадий на властта, стадий на преговорите, функционален стадий, стадий на разпад.

Предложено е приложение на груповата работа в контекста на съвременното образование според Р. Вълчев. Основната идея е застъпена от твърдението, че промяната в структурата на обучителния процес (прилагайки метода на груповата работа) би довел до по-добри резултати.

ТРЕТА ГЛАВА. ОБЛАСТИ НА ПРИЛОЖЕНИЯ НА СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОТО КОНСУЛТИРАНЕ

Третата глава на дисертационния труд съдържа четири параграфа. В тази глава са представени приложенията на социално-педагогическото консултиране при работа с деца. Разгледани са спецификите и възможностите на социално-педагогическото консултиране в училище, при работа с агресивни деца, при работа с деца с девиантно поведение. Представени са възможните интердисциплинарни връзки между социално-педагогическото консултиране и невролингвистичното програмиране.

В точка **3.1. Социално-педагогическо консултиране в училище** е разгледана дейността на специалистите в контекста на образователната среда (педагогическите съветници и училищните психолози). Социално-педагогическото консултиране в училището може да се свърже и с управление на образованието и училищния мениджмънт. Представени са редица автори, които се занимават с тази проблематика. Разгледано е развитието на социално-педагогическата работа в българската образователна среда от регламентирането на професионалната дейност през 1996 до днес. В световен мащаб е предложено проследяване развитието на консултирането от „разговорната терапия“ на Фройд, през новите модели за превенция в училището на С. Б. Сарасон до модерните стратегии и методи за повишаване качеството на управленските умения чрез консултиране на Дж. Котър и Дж. Хаскет. Отбелязани са също публикации по темата на Дж. Бардън, които засягат дейността на училищните психолози и педагогическите съветници, моделът за социални умения М. Аргайл и М. Хендерсън, теорията за качествено образование на У. Гласър и други.

Подчертана е необходимостта от консултиране не само на ученици, но и на учители и родители. Ако за главна цел на социално-педагогическото консултиране в образованието се постави удовлетворяването на личните потребности и образователните нуждите на учениците, то логично е включването в дейността на консултиране на всички заинтересовани страни.

В точка **3.2. Социално-педагогическо консултиране при работа с агресивни деца** се разглежда възможността семейството, училището и учителите да бъдат защитен буфер и да предпазят детето от заучаване и прилагане на агресивно поведение. С подкрепа и ръководство (основни части от дейността на социално-педагогическото консултиране) детето може да научи конструктивни подходи за разрешаване на проблеми. Изтъква се необходимостта учителите да владеят модели за управление на конфликти, но и ежедневно да насочват усилия към увеличаване възможностите на децата за самостоятелно постигане на продуктивен, щастлив живот, пълен с положителни емоции.

Разглеждат се възможните реакции в следствие на чуждото страдание, разгръщайки идеята за пораждаване и развитие на чувството за емпатия у учениците като основен принцип за превенция и противодействие на агресията. Друг важен момент в практиката на социално-педагогическото консултиране на агресивни деца е възможността за формиране на толерантност към другите. Дейността на консултирането може да се използва и да се търси като краен ефект формиране на усещане за взаимозависимостта на всички от всеки и на всеки от всичко, за уважение на правото на другия на различно гледна точка от нашата. Средствата за възпитаване на толерантност, в рамките на социално-педагогическото консултиране, могат да бъдат различни, позовавайки се на възрастовите характеристики и личните особености на агресивното дете.

В точка **3.3. Социално-педагогическото консултиране при работа с деца с девиантно поведение** е представена комплексната материя на този вид дейности. Девиантното поведение е форма на отклонение от социалната норма. Може да се приеме, че девиацията е тип поведение, което се отклонява от рамките на социалните норми в дадено общество. Девиацията е възрастово обусловена и психологически определена. Характерна е за периодите на силна социализация при деца и юноши, за кризисните периоди в психосоциалното формиране

на личността, за случаи на контрастна смяна на социалната атмосфера на индивида. Социално-педагогическото консултиране на деца с дефицити в поведението може да бъде използвано в търсене на скритата мотивация за това поведение и определяне на неосъзнатите процеси, водещи до проблемни ситуации. Социално-педагогическото консултиране на деца с девиантно поведение търси повишаване на уменията и собствените ресурси на индивида да се справи с проблема.

Точка **3.4. Невролингвистичното програмиране и социално-педагогическото консултиране** разглежда възможната интердисциплинарна връзка. Представена е същността на невролингвистичното програмиране, разработено от Р. Бандлър и Дж. Гриндер. Очертана е следната дефиниция: координирана група от знания и практики в областта на Психологията, основана на прагматичен подход на моделиране, което се отнася до общуването и промяната.

Невролингвистичното програмиране (НЛП) може да бъде приложено в много и разнообразни области. Интерес е предизвикан от връзката му с педагогиката и в частност с социално-педагогическото консултиране. НЛП се използва в рамките на стратегии за обучение в училищна среда. Педагогическото НЛП се проявява в два основни аспекта: придобиването на знания и относителност и мотивация. Моделирането на различните умствени стратегии, използвани от блестящи ученици, е позволило да се разработи една специфична педагогика. Тъй като тези ученици са използвали същите пет стратегии: разбирам, запаметявам, разсъждавам, произнасям, предавам; целта е да ги предадем на децата, изпитващи затруднения.

Социално-педагогическото познание и практика обслужват и подпомагат успешния преход и адаптация на децата и учениците към образователните и социалните реалности, стимулират възпитателното им развитие, академичния и социалния им прогрес. В центъра на социално-педагогическото консултиране в училището седи подпомагането на деца и ученици, които имат някакви проблеми. Всичко това поражда въпроса за необходимостта от изграждането на успешни стратегии за задълбочаване, подобряване и цялостен подем на социално-педагогическото консултиране. Невролингвистичното програмиране демонстрира потенциални възможности за усъвършенстване и коректив на невербалната и паравербална активност на социалните педагози, педагогическите съветници и училищните психолози. Познания в областта на невролингвистичното програмиране би следвало да се използват при формиране на приложно-рефлексивни познания за постигане на по-висока степен на дидактическо въздействие.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. ДЕТСКАТА АГРЕСИЯ КАТО СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМ

Четвърта глава съдържа два параграфа. В нея е разгърната същността на агресията като основно проблемно поведение в образователната среда. Предложени са няколко основни дефиниции на агресията като явление. Обобщено е, че агресията се определя като всяка форма на поведение, възнамеряващо да нарани някого физически или психически. Обърнато е внимание, че определяйки агресията като действие, а агресивността като готовност да се извърши такова действие, агресивността може да се разглежда в контекста на личностна черта. Тя може да се изрази като враждебност, обидчивост, недоброжелателност. В същото време, обаче, може да е следствие от страх, напрежение или друго силно емоционално преживяване.

В точка **4.1. Видове агресия** са представени основните диференциации на агресивните прояви. Засегнати са мненията на Р. Стаматов, С. Колосова, Фешбак и Сонс, Хартъп и други. Предложено е възможно разграничаване на различните видове прояви на агресивното поведение по няколко признака: модалност, качество, непосредственост, наблюдаемост, целенасоченост, мотивираност, последствия и авторство [7]. Предоставена е и друга възможна класификация на агресивните прояви: вербална агресия, физическа агресия, косвена агресия, раздразнителност и негативизъм [6].

Точка **4.2. Детската агресия в училищната възраст** разглежда публикации по темата за предизвикателното поведение в училище. Представен е анализ на актуални изследвания, който позволява да се направят следните обобщени изводи: вербалната агресия е най-разпространена в тази възраст; момчетата в тази възраст най-често използват косвена инструментална агресия (т.е. предпочитат индиректния модел за поведение чрез боравене с манипулиране на мнение, слухове, коментари и прочее); момчетата в тази възраст най-често използват директна враждебна агресия (т.е. предпочитат директната конфронтация чрез словесно или физическо нападение на конкретния дразнител); половината от агресивните деца се превръщат и в агресивни възрастни; колкото по-рано детето усвои агресивния модел на поведение, толкова по-сигурно е, че ще следва този пример и в зряла възраст.

Особеностите на работата в училищна среда определят консултирането като основен метод за развитие на социалните умения при децата. Справянето с агресията би трябвало да се съчетае с възпитаване на толерантност в училището. Основната цел на консултирането е да подпомогне клиента (ученика) в решаването на лични проблеми и организирането на межличностните му отношения с околните. Специфичното в този процес е търсенето и активирането на резерви и вътрешни сили на ученика за решаване на проблема и излизане от кризисни и конфликтни ситуации.

ПЕТА ГЛАВА. ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Пета глава съдържа десет параграфа. В нея е представена обстойно опитна работа за апробация на модел за групово консултиране на ученици за превенция на агресивното поведение.

В точка **5.1.** са представени целите и задачите на емпиричното изследване.

Целта е да се проучи нивото на несдържаност и агресия при ученици от IX клас; на базата на обобщените особености на социално-педагогическото консултиране в училище да се състави модел за групово консултиране за превенция на предизвикателното поведение в училище и занижаване нивата на агресия при учениците и да се проведе неговото апробиране в реална среда.

Поставени са следните **задачи** на емпиричното изследване:

1. Проучване на потребностите от консултиране на целевите групи;
2. Подбор и прилагане на инструментариум за проверка на знанията и нагласите на учениците към агресията и предизвикателното поведение;
3. Подбор и прилагане на инструментариум за замерване нивата на агресия у респондентите;
4. Съставяне на опитен модел за вариант на групово консултиране на ученици за превенция на агресивното поведение;
5. Опитно проучване успешността на този метод;
6. Подбор и прилагане на инструментариум за получаване на експертна оценка за приложимия модел;
7. Критичен анализ на резултатите от емпиричното изследване;
8. Обобщаване на изводи и препоръки от емпиричното изследване.

Точка **5.2.** представя издигнатите **хипотези** на емпиричното изследване:

Хипотеза 1: *Предполага се, че груповата работа за консултиране в опитна програма чрез специално разработен за целите на проучването модел ще доведе до понижаване нивата на агресивност у учениците и ще намали наличните тенденции към предизвикателно поведение в образователна среда;*

Хипотеза 2: *Предполага се наличие на различия в нивата на агресията, спрямо принадлежността на респондентите към различен профил на обучение;*

Хипотеза 3: *Предполага се, че не се наблюдава наличие на полова диференциация в нивата на агресия при ученици от гимназиален етап на образованието;*

Хипотеза 4: Предполага се, че вследствие на проведеното групово консултиране, нивото на владеене на социалните умения и компетентности ще се повиши. Допуска се, че:

- приложеният метод за социално-педагогическо консултиране ще повлияе по специфичен начин на различните социални умения, предложени за самооценка на респондентите;
- приложеният метод за социално-педагогическо консултиране ще покаже различна успеваемост при коригиране нивата на владеене на всяко конкретно умение.

В точка **5.3.** са разгледани методите на емпиричното изследване и използвания инструментариум.

Методите, използвани в изследването са:

- Методи на научно познание и емпирично проучване: наблюдение, сравнение, анализирание, обобщение, анкетиране, групово опитна работа;
- Социално-педагогически експеримент;
- Методи за събиране на емпиричен материал: анкети, въпросници, беседа и др.;
- Статистическа обработка на получените данни от експеримента;
- Качествен критичен анализ на получените резултати от обработката;
- Статистически анализ за проверка на поставените хипотези чрез *Independent Samples T-test* с компютърна програма *IBM SPSS Statistics 22*;
- Статистически анализ за проверка на поставените хипотези чрез X^2 -анализ (*Pearson's chi-square test*);
- Обобщение на получените резултати и очертаване на изводи и препоръки от изследването.

Използван е следният **инструментариум**:

- Анкета е съставена специално за нуждите на настоящето изследване за проверка на знанията и нагласите на учениците по темата за агресията и предизвикателното поведение (*Приложение 1*);
- Методика за диагностика на агресивно поведение за деца и подрастващи на Е. П. Ильин и П. А. Ковалъов (*Приложение 2*);
- Експертна оценка (*Приложение 3*);
- Обратна връзка за субективната оценка на участващите за полезността и приложимостта на наученото в рамките на приложения модел на социално-педагогическото консултиране (*Приложение 4*).

В точка **5.4.** е представена **извадката** на емпириката. В настоящето изследване участват общо 104 ученици в гимназиален етап (разделени съответно в две контролни и две експериментални групи), 2 педагогически съветници, 1 училищен психолог, 2 класни ръководителя и 2 директори. Изследването, част от настоящия труд, е проведено в две профилирани гимназии в Пловдив – Хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (27 ученици от IX А клас и 25 ученици от IX Б клас) и Математическа гимназия „Акад. Кирил Попов“ (26 ученици от IX А клас и 26 ученици от IX Б клас).

Точка **5.5.** разглежда основните пет **етапа** на емпиричното изследване. В *подготвителния етап* се конкретизира изследвания проблем, провежда се предварително проучване, съставя се модел за групово консултиране, избира се терена за провеждане на експеримента, събират се нужните законови разрешения и документи, прилага се експертна оценка „Операционни игри“. В *първия етап* от изследването вече са конкретизирани експерименталните и контролните групи. Извършва се „входящо замерване“ посредством избрания инструментариум. По време на *втория етап* е същинска работа по прилагане и апробиране моделът за социално-педагогическо групово консултиране в училище. Двете експериментални групи се подлагат на иновативния метод за работа с тях, а контролните групи са оставени в ежедневната за тях среда. *Третият етап* е етапът за т. нар. „изходящо замерване“ посредством избрания инструментариум. В *четвъртия етап* се обработват резултатите от входящото и изходящото измерване и се извършва съпоставителен анализ на получените данни. Реализира се критичен анализ

на постигнатото и статистически се проверява неговата значимост. Конкретизират се изводи и се оформят препоръки за последващи изследвания в областта.

В точка 5.6. са представени резултатите от предварителното проучване, въз основа на които се конкретизират основните проблеми и се подбират се темите, застъпени в него.

За да се сравнят предразположенията към агресивното и предизвикателно поведение на децата от училища в малко и голямо населено място бе проведено *пилотно анкетно проучване* сред 211 ученици от прогимназиален етап на образование. Анализът от резултатите на това пилотно изследване позволява да се направят следните изводи. Данните показват необходимостта от по-детайлно проучване за уточняване конкретиките в разбиране на децата за агресията и нейната честота на проява. Очертава се тенденция за възлагане на все повече отговорности на учениците, свързани с превенцията на агресията. Децата търсят помощ и подкрепа съответно един от друг, т.е. те заемат ролите както на агресорите, така и на потърпевшите от агресия, а също и на модератори в ситуации на тормоз и предизвикателно поведение. Всичко това ражда необходимостта от повишаване общата култура и знанията на учениците за това какво точно е агресия, да умеят да разпознават различните прояви и видове тормоз, да изградят (или съответно да повишат) социалните си умения за общуване, които да им помогнат при взимането на решения и реагиране в конфликтни ситуации. Повишаването на тези компетентности ще им бъде от полза при опитите за взаимопомощ от тяхна страна, а също така и ще промени изначално нагласите спрямо агресията и предизвикателното поведение.

Използването на методи, в рамките на социално-педагогическото консултиране в училище, като дискусия, дебати и обучения; консултиране и подкрепа – биха повишили нивото на социални умения и компетентности, свързани с превенцията на агресията и преодоляването на предизвикателното поведение. За да се изгради акуратен модел за педагогическа интервенция в тази насока, е необходимо предварително проучване на нагласите на учениците за агресията, честите причини за нейните прояви в училище. Това по-задълбочено проучване ще спомогне при очертаване на полета за бъдеща дейност и съставяне на конкретен модел за групово консултиране на като инструменти за справяне и преодоляване на агресивното поведение. Необходимостта от това предварително проучване се затвърждава от възможността след критичен анализ на резултатите да се изведат слабите моменти в познанията на децата за агресията и да се уточни върху кои социални умения и комуникативни способности е нужно да се работи за постигане на желания ефект.

В търсене на възможности за изграждане на толерантност в образователната среда, бе проведено *предварително проучване* сред 90 ученика от гимназиален етап. Проведеното предварително проучване води до глобалния извод, че личните предпочитания, а и възрастовите характеристики на учениците от гимназиален етап, предполагат наличието на знания и умения за самостоятелно справяне в ситуации на тормоз и агресия, а не търсенето на менторство и отговор на проблема при възрастен човек. Направеният критичен анализ на резултатите от проведената анкета обаче, говори за ниско и незадоволително ниво на тези способности у учениците или тяхното пълно отсъствие. Децата често не знаят как да се справят с емоциите и чувствата си, как да се изразяват, а от там стават свидетели или участващи в проблемни ситуации в ежедневието си взаимоотношения с връстници. Възниква въпросът за причините, водещи до агресия. Дали защото комуникацията между тях не е пълноценна и не задоволява нуждите на всеки отделен индивид, или липсата на просоциални стратегии за реакция в конфликтна ситуация, или пък неясните правила за поведение в иначе нормативно изграденото социално общество, което ги заобикаля. Всичко от изброеното до тук води до наличието на агресия и предизвикателно поведение в учебната среда.

На базата на изводите от проведеното предварително проучване може да се предложи разработка на модел за практическа педагогическа работа с ученици, а след това да се апробира неговата ефикасност. Това групово консултиране цели развитие и задълбочаване на знанията им за това какво е агресията и как можем да се справяме с нея ефективно. Важно е обаче,

да се уточни, че методът на работа е добре да бъде именно практически насочен, а не теоретичен. Възрастовите характеристики на обучаваните, а също така и спецификите на предаваните знания, изискват именно да се научи методологията на прилагане, а не теоретичната обосновка на проблематиката. Да научим учениците не само какво е агресия, а как да противодействат на самата агресия. Проведеното предварително проучване дава необходимите посоки за избор на теми и конкретни проблематики, които да бъдат засегнати в този модел за педагогическа интервенция чрез групово консултиране. На базата на теоретичните обосновки на всяка отделна тема, би било най-ефективно да се подберат подходящи практически упражнения, решаване на реални казуси и ролеви игри, в които да се прилагат вече получените нови знания.

В точка **5.7.** е описана подробно програмата на опитната работа. Отбелязано е, че в основата на този модел за социално-педагогическо консултиране лежи идеята за неговия силно изразен практичен характер. Естествено в неговата същност са застъпени чисто теоретични етапи на работа и предаване на знания, обобщаване на информация и извеждане на социални ценности и норми. Но по-значимата му черта е предложения игрови модел за усвояване на тези знания. Обосновката на конкретната ситуация и желанието за задоволяване съществуващите нужди на конкретните клиенти, предхождат формирането на предложения модел за групово консултиране на ученици за превенция на агресивното поведение.

В този параграф са описано всяка една от сесиите, проведени в рамките на модела за опитна работа – 4 срещи по веднъж седмично с продължителност от 40 минути. Всяка една сесия е разделена на два етапа – в първата част от часа се представя теоретично заложената тема за конкретната среща. Вторият етап от всяка среща е практичното прилагане на теорията – провеждането на предварително подбрани ролеви игри и симулации. Представени са общите условия за всяка среща и организацията на опитната работа.

Съдържанието на програмата е разгледано подробно в точка **5.7.1.** Представени са обстойно всички сесии (със засегнатата теоретична обосновка и съответните подбраните игри): „*Същност на агресията и какво още не знаем за нея*“; „*Лидерството и как лидерът влияе на агресорите*“; „*Сплотен екип и как да комуникираме пълноценно*“; „*Емоциите в нас и как да ги изразяваме правилно*“.

В параграф **5.8.** са представени резултатите от емпиричното изследване посредством фигури и таблици с цел по-ясно визуализиране на получените данни.

Точка **5.8.1.** разглежда резултатите от входящото анкетиране и замерване нивата на агресия. Представени са подробно резултатите от проведената анкета по всеки отделен въпрос за всяка една от четирите участващи групи (две експериментални и две контролни). Разгледан е обстойно събраният емпиричен материал от избраната методиката за диагностика на агресивното поведение на входа на експеримента за всяко едно изследователско гнездо.

В точка **5.8.2.** са разгледани резултати от изходното анкетиране и замерване нивата на агресия, обратната връзка на клиентите и експертната оценка за метода.

Прегледани са получените резултати от изходното анкетиране за всеки отделен въпрос при всяка отделна изследвана група. Представени са и измерените нива на агресивност при респондентите от всяко изследователско гнездо след приложения социално-педагогически метод за интервенция.

Експертната оценка от метода „Операционни игри“ твърди, че предложените симулации ясно онагледяват желаната информация и биха спомогнали децата лесно да усвоят, осъзнаят или развият съответното умение, заложено във всяка отделна игра.

След провеждане на социално-педагогическото консултиране са проведени беседи за експертна оценка на ефекта от проведения метод и неговата успеваемост с класните ръководители на експерименталните групи, педагогическите съветници и директорите на участващите училища. Представени са обобщените мнения на експертите по всеки отделен въпрос от беседата (*Приложение 3*). Помолени да оценят реакцията на учениците в експерименталните групи след провежданите срещи, експертите и в двете изследвани училища твърдят, че цялостният климат в класа е станал по-благоприятен и децата с нетърпение и интерес очакват всяка

следваща среща с консултанта. Попитани дали учениците получават достатъчно информация по темата в рамките на всяка сесия и дали избраният формат за преподаването ѝ е акуратен, експертната оценка гласи, че отдавна стандартният метод за водене на учебен час при учениците от поколението Z не е ефикасен. Педагогическите съветници споделят по въпроса, че учениците днес имат гъсто наредена програма, свързана с всякакви социални обучения, но за съжаление повечето от тях са на лекционен принцип. Този факт, според експертите, обяснява интересът и превъзбудата на децата в процесът на работа в рамките на предложения модел. Възможните препоръки за развитие и подобрене на модела имат характерност според различната длъжност на специалистите. Класните ръководители смятат, че моделът би бил ефикасен и приложим само и единствено ако е прилаган и воден от специалист-консултант. Педагогическите съветници споделят, че според тях би следвало да се удължи времевият прозорец за провеждане на срещите. Директорите споделят, че всякакви такива обучения е хубаво да бъдат по някакъв начин финансово обезпечени с цел да има всяко училище възможността да се сдобие и обогати материалната база, необходима за реализиране на игровия метод.

В края на приложения метод е предоставена възможност за обратна връзка на клиентите за субективната им оценка за утилитарността на наученото в рамките на груповото консултиране чрез специално предвидена бланка за целта (*Приложение 4*). Учениците споделят, че сред най-полезните умения, които са получили, осъзнали или развили в рамките на модулта, и които биха се опитали да приложат и използват ежедневно в личното си поведение са:

- Да изслушват събеседника си, независимо дали харесват него самия или мнението му;
- Да се опитват да работят в екип, защото заедно могат да постигнат по-добри резултати;
- Да внимават как се изказват, за да бъдат точни в предаването на емоциите си и да не наранят неумишлено другите;
- Да се опитват да запазват спокойствие, търпение и толерантност към различните.

В параграф **5.9**. емпиричните данни са подложени на критичен анализ в търсене на постигнатия ефект.

Точка **5.9.1**. е извършен съпоставителен анализ на данните от входящата анкета и получените резултати при изходящото анкетиране.

Резултатите от Въпрос 1 от приложената анкета за проучване на мнението на респондентите по темата за агресията ясно показват настъпили промени в различните етапи от експеримента. Като цяло процентът на изследваните лица, които забелязват агресивни прояви в училище, се повишава – на входа на изследването 56% от всички попитани ученици са чувствителни към предизвикателното поведение и забелязват тормоз в училище, а за сравнение този процент на изходът на експеримента е 61%. Двете експериментални групи запазват и повишават процента на децата, които споделят, че са виждали агресия в училище – за МГ-ЕГ от 61% на входа се променят на 72% на изхода, а за ХГ-ЕГ от 80% на входа се променят на 89% на изхода. Този факт може да се отдаде на повишените социални компетентности и задълбочаване на познанията върху същността на агресивните прояви и техните специфики, в следствие на проведеното социално-педагогическо консултиране. Може да се обобщи, че в края на експеримента се увеличава чувствителността към агресивните прояви, а общият процент от деца, които не са заинтересовани от темата, показва лек спад – от 11% на 10%.

Резултатите от Въпрос 2 на входа и изхода от експеримента показват значителна стабилност в различните етапи на изследването. Може да се обобщи, че и при входящото измерване, и при изходящото най-често срещана остава словесната агресия за двете изследвани училища. Интерес за настоящото проучване пробужда фактът, че докато общо при двете експериментални групи процентът на децата, които си мислят, че не познават различните прояви на агресия се запазва (4%), то при двете контролни групи този процент расте във времето. На

входа на експеримента двете контролни групи (МГ-КГ и ХГ-КГ) показват, че 10% от принадлежащите им ученици не разпознават различните прояви на агресия, то на изхода на експеримента броят на децата, споделили този факт, се увеличава – 15%.

Обобщените данни от Въпрос 3 на входа и на изхода на експеримента позволяват да се твърди, че отговорите на респондентите значително се различават в различните етапи от проучването. Силно впечатление прави средният процент ученици за двете експериментални групи, които вярват в ефикасността на уменията за пълноценно общуване. В началото на експеримента 50% от децата в двете експериментални групи смятат, че уменията за конструктивно общуване могат да повлияят върху поведението на агресивния човек. На изхода на изследването, след приложения метод за социално-педагогическо консултиране, този процент е увеличен до 83% от учениците общо за МГ-ЕГ и ХГ-ЕГ. Разлика е налична във времето и при контролните групи, но тя е почти два пъти по-малка в полза на експерименталната (от 36,5% до 56,5%). Така може да се обобщи, че на изхода на изследването, след приложения метод 83% от учениците в експерименталните групи вярват в ефикасността на уменията за пълноценно общуване, а в контролните групи този процент на изхода остава по-нисък – 56,5%. Съответно във времето при експерименталните групи намаля и процентът на учениците, които са скептични към уменията за пълноценно общуване (МГ-ЕГ от 9% на входа до 4% на изхода; ХГ-ЕГ от 28% на входа до 7% на изхода).

Навлизайки в същността на пълноценното качествено общуване, Въпрос 4 от приложения инструмент позволява да се провери дали във времето учениците осъзнават кое е от първостепенно значение за доброто комуникиране. Тук показаният ефект е двусмислен. При МГ-ЕГ на входа на изследването 78% от учениците в тази паралелка знаят, че за пълноценното общуване е важно както да умеем да се изказваме правилно и точно, така и да можем да разбирате вярно събеседника си. На изходът процентът на учениците в тази група, осъзнали този факт расте значително – 84%. Не по този начин стоят обаче нещата при ХГ-ЕГ. Ако при МГ-ЕГ този процент значително расте в хода на експеримента, то при ХГ-ЕГ процентът остава в същите граници, даже леко намалява. До като на входа на изследването 78% от попитаните ученици в този клас знаят, че пълноценното общуване е съвкупност от различни умения, то на изходът този процент се равнява на 73,5%. Интерес за проучването буди и промяната в нивата на контролните групи. На входа на изследването средният процент на учениците от контролните гнезда, които знаят, че са важни повече от едно качество за пълноценното общуване е 77%, а за сравнение на изхода е значително намалял – 63%.

Потърсено е мнението на изследваните лица също за лидерските качества и до колко те могат да влияят на наличието на агресивно поведение в една група. Данните от Въпрос 5 от анкетата показват резултати, които могат да бъдат окачествени като положителни за успеваемостта на приложения метод. Средният процент ученици от двете експериментални групи, които знаят, че лидерските умения са ефикасни и приложими при повлияване на предизвикателното поведение, са 46% (за МГ-ЕГ 48% и за ХГ-ЕГ 44%). Този резултат на финалът на изследването, след приложеното социално-педагогическо консултиране е средно 62% от децата в експерименталното гнездо (за МГ-ЕГ 72% и за ХГ-ЕГ 52%). За сравнение във времето учениците от контролната група дори губят вяра в полезността на лидерските умения – на входа на експеримента средния процент за тях е 49% (за МГ-КГ 50% и за ХГ-КГ 48%), а на изхода – 47,5% (за МГ-КГ 50% и за ХГ-КГ 45%). Съответно положителни резултати се забелязват и при анализа на процентът на учениците, които нямат наблюдения по въпроса (което може да се тълкува като ниски познания по тези социални компетентности). При експерименталните групи средният такъв процент е 18,5% на входа и 4% на изхода. При контролните групи сравнимият резултат е 12,5% на входа и 16% на изхода.

Въпрос 6 от приложения инструмент проучва развитието на уменията на децата да разбират, оценят и уважават чуждите емоции. Поради спецификата на резултатите в двете изследвани училища, постигнатия ефект ще бъде разгледан поотделно за всяко от тях. В МГ-ЕГ

ясно се вижда, че процентът на учениците, които уважават и разбират чуждите емоции се увеличава след приложеното групово консултиране – на входа на изследването този процент е 70%, а на изхода – 76%. Също така силно подчертан е ефектът на предложеният модел за социално-педагогическо консултиране при резултатите на МГ-ЕГ за представителите, които не разбират чуждите емоции и ги квалифицират като незначителни за тях самите – в началото 4% от учениците в това гнездо и след приложениия метод – 0%). При контролната група в това училище резултатите са противоположни. Учениците, които разбират и уважават чуждите емоции, намаляват във времето: на входа те са 54%, а на изхода 42%. За тяхна сметка расте броят на учениците, които не разбират чувствата на другите и не ги смятат за значими: от 0% на входа до 8% на изхода; а също така и броят на учениците, които не могат да оценят уменията си по зададения въпрос: от 4% на входа до 19% на изхода. Ефектът на приложениия метод в ХГ по този въпрос също може да бъде отчетен за положителен. Резултатите от входа на експеримента и след предложениия метод се запазват: 68% от учениците в този клас на входа и 67% от тях на изхода се стараят да разбират чуждите емоции и да ги уважават; а 32% от същите на входа и 33% на изхода споделят, че понякога чувствата на другите им изглеждат необясними. За сравнение с ХГ-ЕГ могат да се приложат получените данни в ХГ-КГ. Ако при експерименталната група данните се запазват, въпреки приложениия метод; то при контролната група за същия период от време и без външна намеса резултатите силно се влошават. На входа на експеримента в ХГ-КГ има 72% от учениците, които се стараят да уважават чуждите емоции, а на изхода – 55%. При входящото измерване 24% от децата в ХГ-КГ понякога не разбират чувствата на другите, а на изхода – 41%. На входа няма данни за ученици от това изследователско гнездо, които да не могат да оценят уменията си, а на изхода – 4% от тях споделят този факт. Интересно е, че в хода на изследването момичетата и момчетата разменят своите места в класацията по сензитивност. На входа момичетата показват по-високи резултати в уменията за проявяване на емпатия – 67% (и 59% за момчетата). На изхода обаче се откриват различия: 63% от момчетата се стараят да изпитват емпатия и 58% от момичетата уважават и разбират чуждите емоции.

Разликите от получените резултати при Въпрос 7 от анкетата на входящия и изходящия етап от настоящото изследване са значителни. В началото на експеримента е оценен положително следният факт: че 37% от всички попитани деца тогава вярват, че агресивният ученик може да промени действията си ако осмисли поведението си на база реакциите на околните, а също така и че 36% от всички изследвани ученици на този етап смятат, че разговор и обяснение също ще доведе до добро развитие на проблема. Важно за изводите от настоящия експеримент е, че тази тенденция се засилва при експерименталните групи (в следствие на проведеното консултиране) и съответно се влошава при контролните групи в хода на времето. Ако на входа на изследването осреднените резултати за двете експериментални групи са, че 37,5% от учениците в тях вярват в ефикасността на разговора за промяна на поведението, то на изходът сравнимият процент за същата извадка е 44,5%. Също така ако в началото на експеримента 29% от децата в експерименталните групи смятат, че оценяйки чуждите реакции, агресивния ученик може да промени поведението си, то на изхода (след приложениия метод) този процент расте до 34,5%. В началото на настоящото проучване 33,5% от двете експериментални групи вярват, че наказанията и забраните ще моделират агресивното поведение към по-добро. Положително може да се оцени фактът, че в края на експеримента, след приложениия метод, учениците от МГ-ЕГ и ХГ-ЕГ нямат толкова доверие към успеваемостта на принципа „наказание за промяна“ и са осъзнали факта, че агресията поражда агресия – 21% от учениците в тази извадка посочват тази възможност като отговор на въпроса (с 12,5% по-малко от входящите резултати). Получените данни от двете контролни групи на входа и изхода и техните разлики също могат да бъдат оценени положително от гледна точка интереса на настоящия експеримент. За същия времеви период, без чужда намеса, децата, които вярват, че наказанията ще променят положително агресивното поведение, средно за двете контролни групи в началото са 21%, а в края – 23,5%. Съответно общите резултати за децата, които предпочитат неагресивния подход

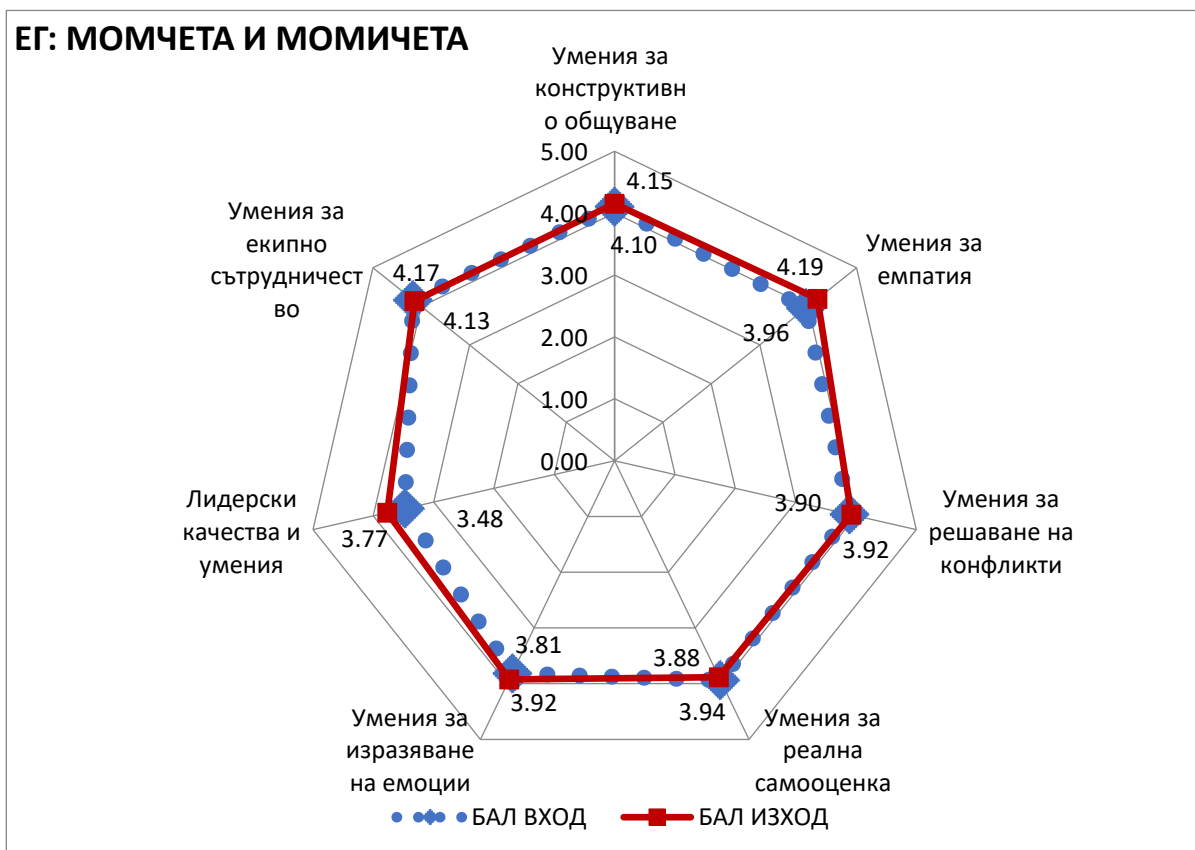
за промяна на предизвикателното поведение (разговор, осъзнаване и оценка на чуждите реакции) при контролните групи спада във времето: на входа на изследването средният процент за МГ-КГ и ХГ-КГ общо за двете положително оценени възможности е 79% от представителите на тази извадка, а на изхода сравнимият резултат с този е 76,5%.

Въпрос 8 от изготвената анкета и възможните разлики от процентното съотношение на отговорите на респондентите при входа и изхода на експеримента е от голяма важност за изводите по въпроса за успеваемостта на апробирания метод. При изследване наличните и използвани от учениците стратегии за справяне в конфликтни ситуации, и двете експериментални групи показват положително развитие в хода на експеримента: 74% от учениците в МГ-ЕГ и 68% от тези в ХГ-ЕГ споделят, че имат изградена стратегия да се държат възпитано и коректно, а ако попаднат в конфликтна ситуация да запазят самообладание и да се опитат да не нагрубят другите. На изхода от експеримента, след апробирания модел за консултиране върху експерименталните групи, сравнимите резултати по този въпрос са съответно за МГ-ЕГ 80% (с 6% повече) и за ХГ-ЕГ 74% (с 6% повече). Може да се обобщи, че в двете експериментални групи проведеното консултиране е довело до ръст с 6% на представителите, които по субективна преценка имат добре работеща стратегия за справяне в конфликтни ситуации. Положително се оценя и фактът, че на входа на изследването 13% от учениците в МГ-ЕГ и 12% от тези в ХГ-ЕГ споделят, че нямат изградена стратегия и често изпадат в ситуации, когато не знаят как да реагират. Този резултат на изхода на изследването, след апробираното консултиране, спада на 8% за МГ-ЕГ и 7% за ХГ-ЕГ. Като база за сравнение могат да бъдат приложени разликите в обработените данни при двете контролни групи. В МГ-КГ 63% от учениците и 80% от представителите на ХГ-КГ на входа на изследването споделят, че имат добре работеща стратегия за реакция в конфликтни ситуации. За времеви период на експеримента, без външна намеса, тези резултати се влошават както следва: за МГ-КГ 50% от учениците разполагат с готов добре работещ план за действие, а за ХГ-ЕГ – 74%. В МГ-КГ на входа на изследването има 8% от представителите на това изследователско гнездо, които споделят, че често изпадат в ситуации, когато не знаят как да реагират. В края на изследването, без външна намеса във вътрешногруповите процеси, този резултат расте до 19%. При ХГ-КГ по същия въпрос се отчитат минимални разлики – на входа 8%, а на изхода 5%. Но в тази група с времето расте процентът на децата (от 12% на 18%), които споделят, че са готови с всички сили и независимо какво ще им коства това, да защитават собствените си идеи и интереси (което може да се окаже като агресивен подход в подобни ситуации). По полова диференциация резултатите по този въпрос не показват забележителни различия. И за момичетата, и за момчетата най-предпочитана е стратегията за коректно поведение и старание да не нараняваш събеседника.

Разликите от получените резултати при Въпрос 9 от използвания инструмент на входа и на изхода на експеримента откриват леки различия, които не се окачествяват като значими поради прекалено близките отчетени количествени резултати за всеки възможен отговор. В математическата гимназия на входа на изследването 25 от учениците търсят подкрепа и помощ при свой връстници. На изхода на експеримента отново най-предпочитани за ролята на помощник и душеприказчик са връстниците (30 респондента посочват тази възможност). Разликата в това училище се явява в това, че на входа на изследването родителите заемат втора позиция (с 18 подкрепили ги представителя), а на трето място идва класният ръководител (с 13 ученика посочили този вариант). На изхода на изследването класният ръководител измества родителите от втората позиция и я заема с 21 ученика от двете групи в училището, които ще се обърнат към него за помощ и подкрепа. В хуманитарната гимназия отново има леки промени, които не се отчитат за значими поради малките разлики. На входа на изследването 23 ученика биха потърсили помощ при класния, а 22 предпочитат съучениците. На изхода двете най-предпочитани опции сменят своите места: 28 ученика посочват, че за помощ и съвет ще отидат при съучениците си, а 25 избират като вариант класния ръководител. Разделяйки респондентите по полов признак и проверявайки средната бройка на опции, които избират, се отбелязват разлики. И на входа, и на изхода на изследването момичетата избират средно по

две от предложените им опции за това при когото биха отишли да търсят помощ и подкрепа. При момчетата обаче се отбелязва промяна: на входа на изследването те посочват средно по две опции, а на изхода – средно по три варианта на хора, които биха заели ролята на помощник и душеприказчик. При проверка за налични различия при резултатите на експерименталните групи и контролните групи на входа и на изхода се забелязват такива само при МГ-КГ и ХГ-КГ. Двете експериментални групи запазват първата позиция на най-предпочитаните хора, при които ще потърсят помощ и подкрепа – и на входа, и на изхода с най-голяма честота на избора са съучениците. Втория по честота на избор представител, търсен за съвет в дадена ситуация, се изменя с хода на експеримента. На входа на второ място се подреждат родителите, а на изхода те са изместени от класния ръководител. Двете контролни групи обаче в хода на времето и без външна намеса върху процесите протичащи вътре в групата променят подредба. В началото на експеримента като най-предпочитана опция за споделяне се отбелязват съучениците, а на второ място родителите. В края на експерименталния времеви период родителите изместват съучениците от позицията на най-предпочитани помощници и душеприказчици. Това може да се тълкува от една страна като подобряване на семейната среда, но от друга страна този резултат може да означава влошаване на междуличностните отношения на членовете в съответната група.

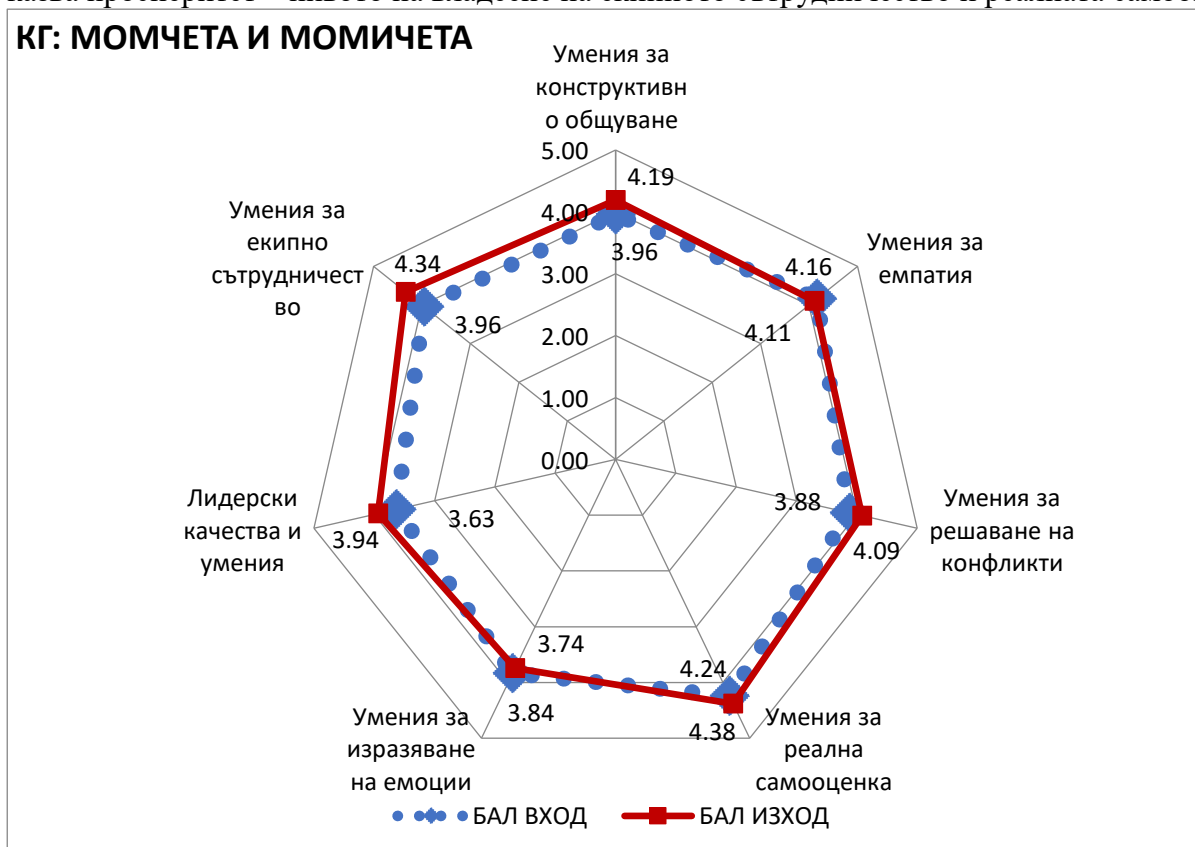
В точка 5.9.2. е представен анализ на разликите в степента на владеее на изследваните социални умения в рамките на експеримента. Сравнителният анализ на субективната оценка на респондентите е разгледан на първо място според това дали е приложен моделът за групово консултиране, а след това (в дисертационния труд) и отделно и подробно за всяко изследователско гнездо.

Фигура 1. Степен на владеее на изследваните социални умения в ЕГ на двете училища

Предложената Фигура 1 много ясно визуализира общия просперитет на експерименталните групи по отношение овладяване на изследваните социални умения. Може да се обобщи, че общата оценка на двете експериментални групи средно от баловете на всички изследвани социални умения се повишава с хода на експеримента – в началото тя се равнява на 3,90; а в

края – 4,00. В двете експериментални групи се отбелязва развитие в положителна посока на пет от седемте изследвани социални умения. Способността за пълноценно конструктивно общуване се повишава в експерименталните групи – в началото на експеримента субективната оценка на респондентите за това качество е 4,10; а в края – 4,15. Засилва се чувството за емпатия – оценката расте от 3,96 на входа до 4,19 на изхода. Забелязват се тенденции за повишаване на уменията за решаване на конфликти – от 3,90 в началото до 3,92 в края. Очаква се, че при евентуално удължаване продължителността на груповото консултиране и броят на срещите, тази тенденция ще се засили. Оценката на експерименталната група за уменията да изразяват емоциите си се повишава след приложения метод – 3,92 (за сравнение 3,81 преди него). Резултатите ясно показват положително развитие в лидерските качества и умения на представителите от експерименталните групи – с оценки от 3,48 на входа и 3,77 на изхода. При две от изследваните умения субективното усещане на учениците от експерименталните групи не показва просперитет – нивото на владение на екипното сътрудничество и реалната самооценка.

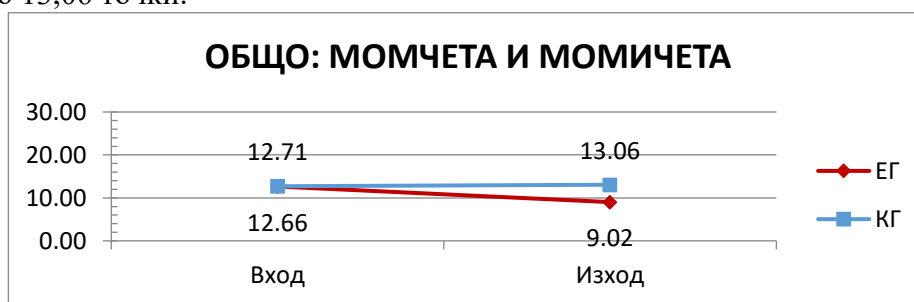
Фигура 2. Степен на владение на изследваните социални умения в КГ на двете училища

Фигура 2 добре показва развитието в степента на владение на всяко едно умение по субективната преценка на респондентите. Забелязва се общо леко покачване на субективните оценки. По-интересно за настоящото изследване е, че по отношение на уменията за емпатия и изразяване на емоциите, където почти всички представители от експерименталните групи заявяват растеж в степента на владение, тук при контролните групи се забелязва понижаване в оценката на респондентите. Това означава, че с течение на времето, без чужда подкрепа и намеса, представителите на контролните групи имат усещане, че не умеят да изразяват добре емоциите си и да съпреживяват чуждите такива. Тук е мястото да се отбележи, че въпреки цялостно завишените оценки на изследваните социални умения се отчита интересен факт. На входа на изследването контролните групи показват по-висока субективна оценка конкретно за уменията емпатия и изразяване на емоции (сравнено с експерименталните групи). На изхода на експеримента, след приложения метод в експерименталните групи, ЕГ успяват не само да настигнат КГ по коментираните две умения, а и да ги надминат и в края на изследването да

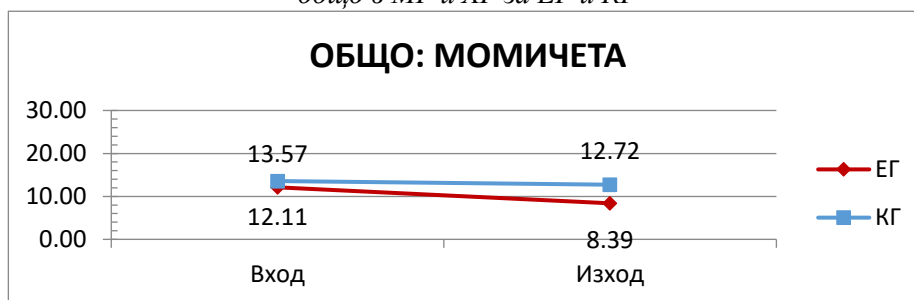
покажат по-високи резултати от тях (за емпатия: ЕГ – 4,19 и КГ – 4,11; за изразяване на емоции: ЕГ – 3,92 и КГ – 3,74). Може би е важно да се отбележи, че контролните групи реално показват по-висока субективна самооценка по повечето изследвани умения на изхода от входните си резултати. Отнесен този факт до обективните резултати от повишаващите се нива на несдържаност на входа и на изхода от същата група (които ще бъдат представени в следващия параграф) – не се придава тежест на субективната преценка за това до колко владеят дадено умение.

Анализът на резултатите от използваната методика за оценка нивата на несдържаност е разгледана в точка **5.9.3**. Разборът е извършен както по отношение експериментална и контролна група, така и за всяка отделна група (подробно в дисертационния труд), сравнявайки заявените резултати на входа и на изхода от експеримента.

На *Фигура 3* изключително ясно си личи постигнатият ефект от апробирания модел за социално-педагогическо консултиране. Виждат се средните нива на несдържаност на експерименталните и контролните групи на входа и на изхода от изследването. Лесно се забелязва, че в началото на настоящия експеримент контролните и експерименталните групи стартират от приблизително равен наличен резултат – средното ниво на несдържаност (НН) за двете експериментални извадки е 12,66 точки, а за това на контролните – 12,71 точки. С хода на изследването, след като върху МГ-ЕГ и ХГ-ЕГ е приложен авторския модел за групово консултиране, се открояват значими разлики между експерименталните и контролните групи в нивата на агресия – средния постигнат резултат за МГ-ЕГ и ХГ-ЕГ спада до 9,02 точки, а в контролните групи, не само, че не спада и не се запазва, а с времето тези нива на несдържаност се повишават до 13,06 точки.

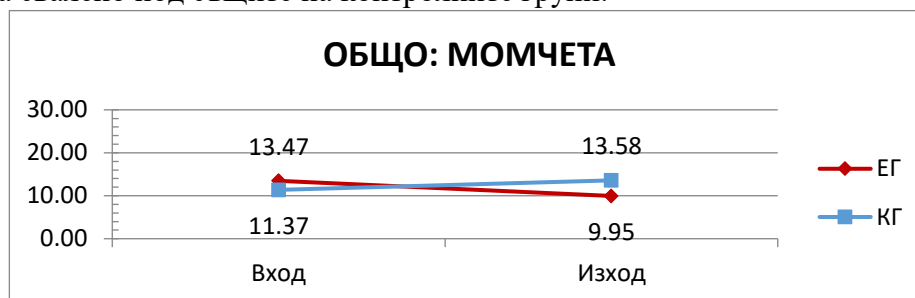
Фигура 3. Средно ниво на несдържаност на момчетата и момичетата общо в МГ и ХГ за ЕГ и КГ

Фигура 4. Средно ниво на несдържаност на момичетата общо в МГ и ХГ за ЕГ и КГ

Фигура 4 визуализира постигнатия ефект за намаляване на нивата на агресия сред момичетата. Както се вижда, момичетата от двете контролни групи леко занижават отчетените нива на склонности към агресия (от бал НН 13,57 в началото до бал НН 12,72 в края). Ясно се различава кривата на резултатите на момичетата от експерименталната група, която показват контрастна промяна: в началото стартират с нива на несдържаност от 12,11 точки; а в края те силно спадат до 8,39 точки).

Всички момчета, включени в изследването, демонстрират много по-силно ефекта на предложения модел. На *Фигура 5* са визуализирани средните постиженията за експерименталните и контролните групи. В началото на изследването момчетата от експерименталната група стартират с бал на НН от 13,47 точки (за сравнение този на контролните групи е по-нисък – 11,37), а след проведеното групово консултиране тези нива на агресия спадат при експерименталната група до 9,95 точки (а съответно при контролната с времето се покачват до 13,58). Може да се изведе заключението, че въпреки че тръгват с по-високи склонности към прояви на агресия, към края на емпириката нивата на несдържаност на момчетата от експерименталните групи са свалено под същите на контролните групи.

Фигура 5. Средно ниво на несдържаност на момчетата общо в МГ и ХГ за ЕГ и КГ

В параграф **5.10.** е извършена статистическа проверка хипотезите на емпиричното изследване. След извършения съпоставителен анализ на резултатите от използваните инструменти и получените данни от тях, може да се направи заключението, че е открит благоприятен ефект от извършената емпирика и апробирания в нея авторски модел за групово консултиране. Конкретните резултати позволяват да се твърди, че в следствие на приложеното социално-педагогическо консултиране върху всяка от експерименталните групи (независимо една от друга) е постигнат ефект за понижаване нивата на несдържаност и повишаване общите познания на респондентите по въпроса за агресията като цяло и в частност училищния тормоз, а също са променени и нагласите на учениците към предизвикателното поведение. За сравнение бяха предложени резултатите на контролните групи, в които в рамките на времето, заложено като допустим минимум за провеждане на експерименталната работа, и без външна намеса за промяна на социалната атмосфера в групите (различна от нормалната за българското училище), не се отчитат същите просперитети като в експерименталните групи, описани по-горе.

За да се потвърдят (или отхвърлят) категорично поставените хипотези в началото на емпиричното изследване, обаче, е необходимо да се приложи статистически метод за проверка наличието (или отсъствието) на статистически значими разлики при резултатите на респондентите от изследваните групи. Тази проверка ще позволи да се твърди, че резултатите не са в следствие на случайни фактори и не са повторяеми, а се дължат на факторната променлива, която се изследва.

В следващите таблици с резултати от статистическата процедура Т-тест се използват следните означения: М е стойността на средната аритметична величина; SD – стойността на средното квадратично отклонение; t – емпиричната стойност на t-критерия на Стюдънт; df – степените на свобода на разпределението от данни; p – равнището на значимост на t-критерия на Стюдънт.

Приложена е процедурата Т-тест за проверка на първата хипотеза, която гласи:

Хипотеза 1. Предполага се, че груповата работа за консултиране в опитна програма чрез специално разработен за целите на проучването модел ще доведе понижаване нивата на агресивност у учениците и ще намали наличните тенденции към предизвикателно поведение в образователна среда.

За да се провери тази хипотеза е необходимо да се изследва дали са налице статистически значими разлики в средните нивата на несдържаност между експерименталните и контролните групи за двете училища (независимо едно от друго), на входа и на изхода на проучването.

Таблица 1. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между МГ-ЕГ и МГ-КГ по отношение на нивото на несдържаност при входа*

показател	вид група	М	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	МГ-ЕГ	12.04	5.480	0.898	44	0.374
	МГ-КГ	13.67	6.034			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 1), че на входа на експеримента няма съществени различия между двете изследвани групи ($M_{МГ-ЕГ}=12,04$; $SD_{МГ-ЕГ}=5,480$; $M_{МГ-КГ}=13,67$; $SD_{МГ-КГ}=6,034$), като отчетените различия не са статистически значими ($t_{|44|}=0,898$; $p=0,374$). Това означава, че на входа на проучването експерименталната и контролната група в математическата гимназия стартират изследването със сходни нива на склонност към агресия.

Таблица 2. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между МГ-ЕГ и МГ-КГ по отношение на нивото на несдържаност при изхода*

показател	вид група	М	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	МГ-ЕГ	9.00	4.387	3.266	49	0.002
	МГ-КГ	13.58	5.529			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 2), че на изхода на експеримента има различия между двете изследвани групи ($M_{МГ-ЕГ}=9,00$; $SD_{МГ-ЕГ}=4,387$; $M_{МГ-КГ}=13,58$; $SD_{МГ-КГ}=5,529$), като отчетените различия са статистически значими ($t_{|49|}=3,266$; $p=0,002$). Това означава, че на изхода на проучването, в следствие на приложения метод за социално-педагогическо консултиране върху експерименталната група, същата завършва изследването със значително по-ниски нива на несдържаност от контролната група в математическата гимназия.

Таблица 3. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между ХГ-ЕГ и ХГ-КГ по отношение на нивото на несдържаност при входа*

показател	вид група	М	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	ХГ-ЕГ	13.12	5.142	0.899	48	0.373
	ХГ-КГ	11.80	5.244			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 3), че на входа на експеримента няма съществени различия между двете изследвани групи ($M_{ХГ-ЕГ}=13,12$; $SD_{ХГ-ЕГ}=5,142$; $M_{ХГ-КГ}=11,80$; $SD_{ХГ-КГ}=5,244$), като отчетените различия не са статистически значими ($t_{|48|}=0,899$; $p=0,373$). Това означава, че на входа на проучването експерименталната и контролната група в хуманитарната гимназия стартират изследването със сходни нива на склонност към агресия.

Таблица 4. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между ХГ-ЕГ и ХГ-КГ по отношение на нивото на несдържаност при изхода*

показател	вид група	М	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	ХГ-ЕГ	9.04	4.942	2.056	47	0.045
	ХГ-КГ	12.45	6.688			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 4), че на изхода на експеримента има различия между двете изследвани групи ($M_{ХГ-ЕГ}=9,04$; $SD_{ХГ-ЕГ}=4,942$; $M_{ХГ-КГ}=12,45$; $SD_{ХГ-КГ}=6,688$), като отчетените различия са статистически значими

($t_{47}=2,056$; $p=0,045$). Това означава, че на изхода на проучването, в следствие на приложения метод за социално-педагогическо консултиране върху експерименталната група, същата завършва изследването със значително по-ниски нива на несдържаност от контролната група в хуманитарната гимназия.

Извършеният по-горе статистически анализ позволява да се достигне категорично до следния

Извод 1. *Издигнатата Хипотеза 1 се доказва, а именно – груповата работа за консултиране, в опитна програма чрез специално разработен за целите на проучването модел, води до понижаване нивата на агресивност у учениците и намалява наличните тенденции към предизвикателно поведение в образователна среда.*

Приложена е процедурата Т-тест за проверка на следващата хипотеза, която гласи:

Хипотеза 2. *Предполага се наличие на различия в нивата на агресията, спрямо принадлежността на респондентите към различен профил на обучение.*

За да се провери тази хипотеза е необходимо да се изследва дали са налице статистически значими разлики в средните нивата на несдържаност между учениците с хуманитарен профил на обучение и тези с математически профил на обучение, на входа и на изхода на проучването.

Таблица 5. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между МГ и ХГ по отношение на нивото на несдържаност при входа*

показател	вид група	M	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	МГ	12.93	5.763	0.425	94	0.672
	ХГ	12.46	5.183			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 5), че на входа на експеримента няма съществени различия между двете изследвани групи ученици с различен профил на обучение ($M_{МГ}=12,93$; $SD_{МГ}=5,763$; $M_{ХГ}=12,46$; $SD_{ХГ}=5,183$), като отчетените различия не са статистически значими ($t_{94}=0,425$; $p=0,672$). Това означава, че на входа на проучването изследваната група от хуманитарната гимназия и проучваната група от математическата гимназия стартират със сходни нива на склонност към агресия.

Таблица 6. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между МГ и ХГ по отношение на нивото на несдържаност при изхода*

показател	вид група	M	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	МГ	11.33	5.465	0.666	98	0.507
	ХГ	10.57	5.979			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 6), че на изхода на експеримента няма съществени различия между двете изследвани групи ученици с различен профил на обучение ($M_{МГ}=11,33$; $SD_{МГ}=5,465$; $M_{ХГ}=10,57$; $SD_{ХГ}=5,979$), като отчетените различия не са статистически значими ($t_{98}=0,666$; $p=0,507$). Това означава, че на изхода на проучването изследваната група от хуманитарната гимназия и проучваната група от математическата гимназия завършват със сходни нива на склонност към агресия.

Извършеният по-горе статистически анализ позволява да се достигне категорично до следния

Извод 2. *Статистическите данни са недостатъчни, за да се докаже издигнатата хипотеза, поради което Хипотеза 2 се отхвърля, а именно – не съществува наличие на различия в нивата на агресията, спрямо принадлежността на респондентите към различен профил на обучение. Това показва, че възрастовите характеристики на учениците са по-силен фактор за тяхното поведение в сравнение с различния профил на обучение.*

Приложена е процедурата Т-тест за проверка на следната хипотеза, която гласи:
Хипотеза 3. *Предполага се, че не се наблюдава наличие на полова диференциация в нивата на агресия при ученици от гимназиален етап на образованието.*

За да се провери тази хипотеза е необходимо да се проучи дали са налице статистически значими разлики в средните нивата на несдържаност между учениците от женски пол и учениците от мъжки пол, на входа и на изхода на проучването.

Таблица 7. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между половете по отношение на нивото на несдържаност при входа*

показател	вид група	М	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	жени	12.86	5.453	0.386	94	0.700
	мъже	12.42	5.495			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 7), че на входа на експеримента няма съществени междуполови различия ($M_{\text{жени}}=12,86$; $SD_{\text{жени}}=5,453$; $M_{\text{мъже}}=12,42$; $SD_{\text{мъже}}=5,495$), като отчетените различия не са статистически значими ($t_{|94|}=0,386$; $p=0,700$). Може да се заключи, че на входа на проучването изследваната група от женски пол и проучваната група от мъжки пол стартират със сходни нива на склонност към агресия.

Таблица 8. *Резултати от статистическата процедура Т-тест за установяване на значими различия между половете по отношение на нивото на несдържаност при изхода*

показател	вид група	М	SD	t	df	p
ниво на несдържаност	жени	10.48	5.893	1.023	98	0.309
	мъже	11.68	5.408			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест се установи (Таблица 8), че на изхода на експеримента няма съществени междуполови различия ($M_{\text{жени}}=10,48$; $SD_{\text{жени}}=5,893$; $M_{\text{мъже}}=11,68$; $SD_{\text{мъже}}=5,408$), като отчетените различия не са статистически значими ($t_{|98|}=1,023$; $p=0,309$). Това означава, че на изхода на проучването изследваната група от женски пол и проучваната група от мъжки пол завършват със сходни нива на склонност към агресия.

Извършеният по-горе статистически анализ позволява да се изведе категорично следното заключение:

Извод 3. *Издигнатата Хипотеза 3 се доказва, а именно – не се наблюдава наличие на полова диференциация в нивата на агресия при ученици от гимназиален етап на образованието.*

В следващите таблици с резултати от статистическата процедура X^2 -анализ се използват следните означения: X^2 е емпиричната стойност на X^2 -критерия на Пиърсън; df – степените на свобода на разпределението от данни; p – равнището на значимост на X^2 -критерия на Пиърсън.

Приложена е процедурата X^2 -анализ за проверка на следната

Хипотеза 4. *Предполага се, че вследствие на проведеното групово консултиране, нивото на владеене на социалните умения и компетентности ще се повиши. Допуска се, че:*

- *приложеният метод за социално-педагогическо консултиране ще повлияе по специфичен начин на различните социални умения, предложени за самооценка на респондентите;*
- *приложеният метод за социално-педагогическо консултиране ще покаже различна успеваемост при коригиране нивата на владеене на всяко конкретно умение.*

За да се провери тази хипотеза е необходимо да се проучи дали са налице статистически значими разлики в средните субективни оценки за степента на владеене изследваните социални умения за експерименталните и контролните групи (за всяко отделно, независимо едно от друго).

Резултати от статистическата процедура X^2 -анализ показват (Таблица 9), че съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеене на уменията за конструктивно общуване при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($X^2_{|3|}=14,237$; $p=0.003$).

Таблица 9. Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на умението за конструктивно общуване при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението					
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не	
$\chi^2=14.237$; $df=3$; $p=0.003$	след проведения експеримент	ЕГ	брой	13	34	5	0	0
			%	25.0	65.4	9.6	0.0	0.0
	КГ	брой	20	14	13	1	0	
		%	41.7	29.2	27.1	2.1	0.0	

След установяването на този факт, може да се обобщи, че на изхода на експеримента експерименталните групи завършват с личното усещане за по-висок степен на владеење на умението за конструктивно общуване (90,4% определят за правдоподобни за себе си двете най-високи възможни оценки) от това на контролните групи (70,9% от тях си дават оценка „да, изцяло“ или „в по-голяма степен“).

Таблица 10. Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на умението за емпатия при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението					
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не	
$\chi^2=17.282$; $df=4$; $p=0.002$	след проведения експеримент	ЕГ	брой	14	33	5	0	0
			%	26.9	63.5	9.6	0.0	0.0
	КГ	брой	20	12	13	2	1	
		%	41.7	25.0	27.1	4.2	2.1	

Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ показват (Таблица 10), че съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеење на умението за емпатия при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($\chi^2_{|4|}=17,282$; $p=0,002$). След установяването на този факт, може да се обобщи, че на изхода на експеримента експерименталните групи завършват с личното усещане за по-висок степен на владеење на умението за изпитване на емпатия (90,4% от тях си дават оценка „да, изцяло“ или „в по-голяма степен“) от това на контролните групи (66,7% определят за правдоподобни за себе си двете най-високи възможни оценки). В същото време резултатите показват, че контролните групи завършват с 6,3% от своите представители, които преценят за себе си, че не владеят това умения (с оценки „по-скоро не“ и „не“), а при експерименталните групи напълно отсъстват такива резултати.

Таблица 11. Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на умението за решаване на конфликти при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението					
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не	
$\chi^2=3.274$; $df=4$; $p=0.513$	след проведения експеримент	ЕГ	брой	12	26	12	2	0
			%	23.1	50.0	23.1	3.8	0.0
	КГ	брой	12	26	9	0	1	
		%	25.0	54.2	18.8	0.0	2.1	

Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ показват (Таблица 11), че не съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеење на умението за

решаване на конфликти при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($X^2_{|4|=3,274}$; $p=0,513$). Това означава, че на изхода от проучването експерименталната и контролната група завършват със статистически сходни степени на владеење на изследваното умение.

Таблица 12. Резултати от статистическата процедура X^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на умението за реална самооценка при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението				
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не
след проведения експеримент	ЕГ	брой	11	26	14	0	1
		%	21.2	50.0	26.9	0.0	1.9
	КГ	брой	25	14	8	0	1
		%	52.1	29.2	16.7	0.0	2.1

Резултати от статистическата процедура X^2 -анализ показват (Таблица 12), че съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеење на умението за реална самооценка при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($X^2_{|3|=10,538}$; $p=0,015$). Може да се обобщи, че на изхода от изследването експерименталната група завършва с 71,2% от представителите си, които преценят че владеят добре умението за реална самооценка („да, изцяло“ и „в по-голяма степен“); с 26,9%, които твърдят, че притежават задоволително ниво на владеење („средно“) и 1,9%, които споделят, че не умеят да извършват реална самооценка („не“). В същото време контролните групи показват следните резултати: 81,3% от тях имат субективното усещане, че могат реално да се самооценят („да, изцяло“ и „в по-голяма степен“); 16,7% твърдят, че притежават задоволително ниво на владеење („средно“) и 2,1%, които споделят, че не умеят да извършват реална самооценка („не“).

Таблица 13. Резултати от статистическата процедура X^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на умението за изразяване на емоции при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението				
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не
след проведения експеримент	ЕГ	брой	17	18	14	2	1
		%	32.7	34.6	26.9	3.8	1.9
	КГ	брой	14	15	12	3	4
		%	29.2	31.3	25.0	6.3	8.3

Резултати от статистическата процедура X^2 -анализ показват (Таблица 13), че не съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеење на умението за изразяване на емоции при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($X^2_{|4|=2,561}$; $p=0,634$). Това означава, че на изхода от проучването експерименталната и контролната група завършват със статистически сходни степени на владеење на изследваното умение.

Резултати от статистическата процедура X^2 -анализ показват (Таблица 14), че не съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеење на лидерски качества и умения при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($X^2_{|3|=2,847}$; $p=0,416$). Това означава, че на изхода от проучването експерименталната и контролната група завършват със статистически сходни степени на владеење на изследваното умение.

Таблица 14. Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на лидерските качества и умения при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението				
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не
след проведения експеримент	ЕГ	брой	11	24	11	6	0
		%	21.2	46.2	21.2	11.5	0.0
	КГ	брой	16	15	11	6	0
		%	33.3	31.3	22.9	12.5	0.0

Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ показват (Таблица 15), че не съществуват статистически значими различия по отношение на степента на владеење на умение за екипно сътрудничество при изследваните ученици от ЕГ и КГ ($\chi^2_{|4|}=2,797$; $p=0,592$). Това означава, че на изхода от проучването експерименталната и контролната група завършват със статистически сходни степени на владеење на изследваното умение.

Таблица 15. Резултати от статистическата процедура χ^2 -анализ за установяване на значими различия по отношение на степента на владеење на умението за екипно сътрудничество при изследваните ученици от ЕГ и КГ

			Степен на владеење на умението				
			Да, изцяло	В по-голяма степен	Средно	По-скоро не	Не
след проведения експеримент	ЕГ	брой	20	22	8	1	1
		%	38.5	42.3	15.4	1.9	1.9
	КГ	брой	25	14	6	2	1
		%	52.1	29.2	12.5	4.2	2.1

Извършеният по-горе статистически анализ позволява да се изведе категорично следното заключение:

Извод 4. Издигнатата *Хипотеза 4 се доказва*, а именно – в следствие на проведеното групово консултиране, приложеният метод повлиява по специфичен начин на различните социални умения, предложени за самооценка на респондентите; приложеният метод за социално-педагогическо консултиране повишава нивото на владеење на две от социалните умения и компетентности, изследвани в експеримента.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Настоящата дисертация обобщава, че социалната педагогика се определя като самостоятелна област на научно-педагогическо знание, а социално-педагогическото консултиране е основна дейност на социално-педагогическата работа в училището.

Основната идея на дисертационния труд издигна следните основни хипотези в самото начало на настоящото проучване:

Нулева хипотеза (H_0): Предполага се, че социално-педагогическо консултиране на ученици няма да промени нивата на агресия сред учениците и няма да доведе до промяна в предизвикателното поведение и нагласите спрямо него.

Алтернативна хипотеза (H_1): Предполага се, че социално-педагогическо консултиране на ученици ще занижи нивата на агресия сред учениците и ще доведе до промяна в предизвикателното поведение и нагласите спрямо него.

Формираната нулева хипотеза за липса на разлика между средно аритметичните стойности на две генерални съвкупности може да се означава символично по следния начин:

$$H_0: \mu_1 = \mu_2,$$

където μ_1 и μ_2 са съответно средно аритметичните стойности на бала за нивата на несдържаност на учениците преди и след социално-педагогическото консултиране.

В конкретния случай, за изследваната експериментална група са отчетени следните резултати: $\mu_1 = 12,66$ и $\mu_2 = 9,02$, т.е. установяваме, че $\mu_1 \neq \mu_2$. Този факт позволява да се достигне до следния

Извод: *Нулевата хипотеза (H_0) на дисертационния труд се отхвърля и се приема алтернативната хипотеза (H_1), а именно: социално-педагогическото консултиране на ученици за намаляване нивата на агресия сред учениците и води до промяна в предизвикателното поведение и нагласите спрямо него.*

Могат да се обобщят следните **изводи** за дисертационното изследване:

- Апробираният метод за социално-педагогическо консултиране в опитна работа с авторски модел за групово консултиране на ученици от гимназиален етап на образованието за превенция на агресивното поведение в училище понижава нивата на несдържаност на учениците; води до задълбочаване общите познания на децата по въпросите, свързани с агресията – как да разпознават нейните прояви и как да ѝ противодействат; трайно променя нагласите на учениците към предизвикателното поведение.

- Предложеният подход със силно приложен характер поддържа интереса и мотивацията на учениците, използвайки интерактивни методи за работа. Този подход акцентира върху връзката между теоретичните познания и практиката, която става видима за учениците. Те осъзнават същността на агресивното поведение и откриват вътрешно обоснован мотив за противодействие и промяна на предизвикателното поведение в училище.

- Използването на специално подбрани игри в социално-педагогическото консултиране, като метод с практически характер, дава възможност на специалистите да представят информацията по нужните теми по-интересно, атрактивно и вълнуващо за учениците.

- Разработен по предложения начин, моделът на групово консултиране постига не само намаляване на склонността към агресия при учениците, но и цели обогатяване на общите социални умения на децата – знания, които могат да прилагат в ежедневието си и извън училище.

- Чрез прилагане на разработения модел за групово консултиране се развиват редица качества у учениците. На първо място децата стават значително по-чувствителни към агресията и нейните прояви. Започват все по-лесно да забелязват това поведение и да го осъждат отрицателно.

- Избраният метод за социално-педагогическо консултиране развива основното социално умение за пълноценно комуникиране. Учениците осъзнават влиянието на конструктивното общуване върху взаимоотношенията им с околните. Разбират, че необходим фактор за провеждането на пълноценно общуване са уменията за активно слушане и разбиране на събеседника, а също и за точно и ясно изразяване на личното становище – способности, които са заложени в предложения модел, търсейки техния просперитет.

- Чрез прилагане на разработения модел за групово консултиране се развиват лидерските качества и умения на учениците. В рамките на предложения метод децата получават както базисна информация за важността на лидерските умения, така и възможност да развият собствените си качества в тази сфера.

- В следствие на разработения подход учениците започват повече да уважават и разбират чуждите емоции. Предложените игри дават възможност на децата да изпитат емпатия, което повишава тяхната чувствителност и уменията им за съпреживяване. Това им помага да осъзнаят изконната неприкосновеност на човешките чувства и емоции.

- Предложеният метод за социално-педагогическо консултиране помага на учениците да осъзнаят, че агресията винаги поражда агресия. Децата разбират, че е необходим позитивен пример на поведение, за да се промени предизвикателният маниер. Учениците сами достигат

до извода, че за да постигнат някакъв ефект е наложително да покажат добро отношение, а не да отвръщат на предизвикателното поведение с агресия и тормоз отново и по този начин да влизат в порочен кръг.

- Разработения модел за групово консултиране спомага за осъзнаване от учениците на факта, че словесната агресия също е тормоз, въпреки „невидимия“ си и нефизически характер. Специално подбраната игра „Обидното за мен може да не е обидно за теб“ изключително ясно визуализира този факт пред учениците. Децата лесно сами достигат до извода, че дори една реплика, непреднамерено подхвърлена на шега, може трайно да нарани човека отсреща.

- Чрез прилагане на предложения модел за групово консултиране се обогатяват стратегиите на учениците за реакция в конфликтни ситуации. Децата споделят, че биха се опитвали да се държат коректно, а в случай че им се наложи да защитават интересите си – ще го правят без да нагрубяват другите, пазейки чуждите чувства и уважавайки техните емоции.

- В следствие на приложения метод намалява броя на учениците, които споделят, че често не знаят как да реагират, когато попаднат в конфликтна ситуация.

- Моделът за групово консултиране повишава доверието на учениците към класния ръководител по въпроси, свързани с междуличностните отношения в училище. Връстниците остават най-предпочитани събеседници, които да заемат ролята на помощник и душеприказчик; но извършената дейност извежда класния ръководител на по-предна позиция като опция за човек, при които да се намери съвет и подкрепа.

- Предложеният модел за групово консултиране повлиява по специфичен начин на всяко от изследваните социални умения: конструктивно общуване; емпатия; решаване на конфликти; реална самооценка; изразяване на емоциите; лидерски качества; екипно сътрудничество. Като най-силен ефект за повишаване субективното усещане за степента на владение се забелязва при умението за преживяване на емпатия, способностите за изразяване на емоции и конструктивното общуване.

Всичко казано до тук, както и важноста да се осигури благоприятна атмосфера за учениците в образователната среда, която да спомогне за бъдещия просперитет на всяко следващо поколение, показва ясно, че полето за научни проучвания в избраната проблематика е необятно.

Получените резултати и достигнатите изводи в този дисертационен труд могат да бъдат добра основа за следващи по-задълбочени изследвания по проблема. За бъдещото развитие на идеята, изложена в настоящия труд, се предлагат следните **препоръки**:

- Представените ресурси да се допълват, разнообразяват и усъвършенстват с нови предложения, заедно с практически упражнения и статии по темата.

- Да се изследва възможността инструментът, използван за измерване степента на владение на различните умения, да бъде лишен от фактора субективно усещане. Следва да се подбере метод за оценка на качествата и уменията, който да бъде с обективно изведени резултати с по-висока степен на надеждност за точна преценка.

- Разработеният модел за групово консултиране може да бъде разширен и приложен за други ученици и от други класове на гимназиалния етап.

- Разработеният модел за групово консултиране може да бъде разширен с по-дълъг период на обучение за по-добри и трайни резултати.

- Разработеният модел за групово консултиране може да бъде разширен с допълнително застъпени теми, които да разтворят още повече кръгозора на учениците по засегнатата проблематика.

- Идеите, залегнали в този модел, могат да бъдат използвани при разработването на изцяло нови теми, свързани с компетенциите на социално-педагогическото консултиране.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че съществува възможността нито една теория, свързана със социално-педагогическото консултиране, да не е безспорно доминираща и научно „завършена“. Всеки специалист в социално-педагогическото консултиране се подчинява на различни теоретични направления, а също и на личния си избор, обоснован от житейския и професионален опит. По този начин формира за себе си обобщен модел за работа, който да отговаря възможно най-точно на постижимо най-широк спектър от потребности на различните потребители. Еволюцията на тези компетентности вероятно ще продължи още дълго, а развитието като цяло в тази посока навярно е един безкраен процес. За щастие професионалният опит, знанията и дейността на специалистите в областта на социалната педагогика, социалната работа и помощ с всеки изминал ден придобиват все по-голямо обществено значение, още повече в рамките на образованието и просперитета на учениците в учебната среда и извън нея. Изброеното до тук още веднъж напомня за актуалността на избраното научно поле за дисертационен труд, която следва модерните течения в академичните сфери.

В заключение може да се изведе необходимостта от изграждане на социално-педагогическа система с мултифасетен поглед към света на децата и подрастващите: да бъде ориентирана към тяхната социална защита, да се бори за тяхното възпитание и обучение, да се стреми към преодоляване на отклоняващото се поведение, да се грижи за тяхното психоемоционално здраве.

Несъмнена е връзката между емоционалната интелигентност и агресивността. Възможно най-ранното дефиниране на причините за агресивните прояви и осъществяването на целенасочена превантивна дейност за формиране на ефективни примери за позитивно поведение е сигурно средство за осигуряване не само на безопасна училищна атмосфера, но и на дълъг ползотворен живот като възрастен, с устойчива ценностна система и пълноценни междуличностни отношения.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

○ Теоретико-аналитични приноси на дисертационния труд

1. Извършено и представено е обстойно проучване на актуалните теоретични и практико-приложни основи на социално-педагогическото консултиране, като са обобщени и систематизирани неговите особености.
2. Доказана е ефективността на социално-педагогическото консултиране, не само като елемент на психологическа помощ, а като част от системата на социално-педагогическата работа в българското училище.
3. Проучени са възможните модели за социално-педагогическото консултиране.
4. Разгледани са областите на приложения на социално-педагогическото консултиране.
5. Направен е анализ на прийомите на социално-педагогическото консултиране в контекста на училището и образователната среда.
6. Извършен е общ преглед на актуалните подходи за намаляване на предизвикателното поведение и превенцията на агресията в училище.

○ Практико-приложни приноси на дисертационния труд

1. Проучено е експертното мнение за състоянието на агресията и предизвикателното поведение в българското училище и възможностите на социално-педагогическото консултиране за повлияване върху този феномен.
2. Изследвани са потребностите на представителите на целевата група – учениците в гимназиален и прогимназиален етап на образованието, като е потърсено тяхното мнение по проблематиката и техните нагласи спрямо агресията и предизвикателното поведение в училище.

3. На база експертното мнение, потребностите на конкретната целева група и възможностите на социално-педагогическото консултиране е изготвена опитна програма с авторски модел за групово консултиране за превенция на агресивното поведение при ученици в гимназиален етап на образование.

4. Разработен е инструмент за проучване ученическите общи познания за същността на агресията и емпирично са установени техните нагласи спрямо предизвикателното поведение в училище.

5. Разработен е инструмент за проучване експертната оценка за авторския модел за групово консултиране чрез методите на социално-педагогическото консултиране и емпирично е установено становището на специалистите по темата.

6. Разработен е инструмент за осъществяване на обратна връзка и емпирично е установена удовлетвореността на клиентите от авторския модел за групово консултиране чрез методите на социално-педагогическото консултиране.

7. Предложеният модел е апробиран в реална среда и емпирично е доказана неговата успеваемост.

8. Извършен е критичен анализ върху отчетените данни от емпиричното изследване, като са приложени методи за търсене на статистически значими разлики в получените резултати.

9. Емпирично е установена приложимостта на конструирания практически модел за социално-педагогическо консултиране в условията на българската образователна система.

10. Емпирично е установена обратнопропорционална зависимост между предложения модел за социално-педагогическо консултиране и нивата на несдържаност на учениците и тяхната склонност към агресивно поведение.

11. В следствие на емпиричните постижения на дисертационния труд са очертани изводи от извършеното проучване и са предложени препоръки за по-нататъшно развитие на идеята.

БИБЛИОГРАФИЯ

- [1] Бояджиева, Н., Милков, Г. (2013) *Наръчник за обучение на специалисти, които работят по случаи на домашно насилие*. ЦНПО, Разград.
- [2] Бояджиева, Н., Митева, П. (2008) *Проблеми на консултирането и съветването в образованието и в училищна среда*. Гняв и агресивно поведение при децата. Превенция. Технологии. Методи за справяне., М&М, София.
- [3] Закон за предучилищното и училищното образование. Обн., ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г., изм. и доп., бр. 98 от 9.12.2016 г., в сила от 1.01.2017 г., изм., бр. 105 от 30.12.2016 г., в сила от 1.01.2017 г., бр. 58 от 18.07.2017 г., в сила от 18.07.2017 г.
- [4] Здравкова, Б. (2013) *Формиране на интеркултурна компетентност у студентите – социални педагози в професионално-практическото обучение*. ВУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Велико Търново.
- [5] Коларова-Василева, Х. (2017) *Социалната работа с група в практическото обучение на социалните работници*, SocioBrains, no. 34, June 2017.
- [6] Колосова, С. (2000) *Агресия и агресивност*. Школьной психолог, 25, Коми.
- [7] Стаматов, Р. (2008) *Детската агресия*, Хермес, Пловдив
- [8] Kadushin, A. (1990) *The social work interview: a guide for human service professionals*, Columbia University Press, New York.
- [9] Nelson-Jones, R. (2001) *Theory and Practice of Counselling*, SAGE Publications Ltd, London.
- [10] Shapiro, B. (2003) *Konsulytirovanie v prakticheskoy psihosotsialnoy rabote*, Sotsialnyie tehnologii i issledovaniya, I.
- [11] Shulman, L. (1994) *Consultation*, The encyclopedia of social work, MD: National Association of Social Workers, Silver Spring, New York.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Манева, Г. (2016) *Приложения на невролингвистичното програмиране в социално-педагогическото консултиране в училището*. Детето и съвременният свят. Сборник доклади от студентски научен форум. Университетско издателство "Паисий Хилендарски", с 40–48, ISBN 978-619-202-167-2, Пловдив.
2. Манева, Г. (2018) *Същност и място на консултирането в социално-педагогическата работа в училищна среда*. Докторантски изследвания. Научно списание за докторанти на Педагогическия факултет на Пловдивския университет "Паисий Хилендарски", Университетско издателство "Паисий Хилендарски", Пловдив. (под печат)
3. Радев, П., Манева, Г., Величкова, М. (2018) *Проучване на някои особености при агресивното и предизвикателно поведение на децата в училищната среда в малко и голямо населено място*. Социалнопедагогически аспекти на иновациите в образователната среда. ISBN 978-619-202-389-8, Пловдив. (под печат)

СПИСЪК НА ИЗВЕСТНИТЕ ЦИТИРАНИЯ НА АВТОРСКИ ПУБЛИКАЦИИ

1. Манева, Г. (2018) *Същност и място на консултирането в социално-педагогическата работа в училищна среда*. Докторантски изследвания. Научно списание за докторанти на Педагогическия факултет на Пловдивския университет "Паисий Хилендарски", Университетско издателство "Паисий Хилендарски", Пловдив.
 - В: Христов, А., Манева, Р. (2018) *Микроикономически модели и прилагането им в математически задачи*. Е-списание „Образование и развитие“, Пловдив.